

# İSYAN SÜRGÜNLERİ: ŞEYH UBEYDULLAH İSYANI SÜRECİNDE 132 ELİTİN SİVAS'A VE HALEB'E NEFYİ

**Mehmet Rezan Ekinci**

Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,  
merekinci@gmail.com

ORCID ID:0000-0003-3184-222X.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 28/08/2024

Accepted / Kabul Tarihi: 14/11/2024

Doi: 10.26791/sarkiat.1539852

İsyân Sürgünleri adı, Şeyhmus Diken'in tematik benzerliğe sahip eserinden mülhemdir.  
Metnin ilk okuması ve değerli önerileri için Veysel Başçı'ya, Orhan Örs'e, Ercan Gümüş'e, Mehmet Azat Ekinci'ye ve  
Fasih Dinç'e (Ardahan Üniv.) müteşekkirim.

## İsyân Sürgünleri: Şeyh Ubeydullah İsyânı Sürecinde 132 Elitin Sivas'a ve Haleb'e Nefyi

### Öz

Osmanlı Devleti, Tanzimat'la birlikte Kürdlerin yaşadığı coğrafyada *Ekrad*, *Yurtluk-Ocaklık* ve *Mîr-i aşiret* idarelerini tasfiye etti. Ancak bu yapılardan doğan boşluk doldurulamadı ve aşiretlerin rekabet ettiği karmaşık bir ortam oluştu. Ayrıca Rusya ile yapılan 1853-56 ve 1877-78 savaşları Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini sarstı ve var olan idari karmaşayı derinleştirdi. Yerel iktidarın odak noktası olan mîrlıkların tasfiyesini Nakşibendî ve Kadirî tarikatlarının yükselişi takip etti. Mevcut boşluğu yeni tip bir otorite olarak ruhanî liderler doldurmaya başladı. Dönem Rus ve İngiliz desteğini almış Ermeni ayrılıkçılığının canlandığı sıkıntılı bir evreydi. Şeyh Ubeydullah'ın yükselişi bu döneme tekabül eder. Şeyh, dinî liderliğini millî refleksle donattığı siyasi bir otoriteyle tahkim etti. Şeyh'in Şemdinli'de 220 Kürd aşiret reisini topladığı kongre, dış diplomatik kayıtlarında "Kürd Ligi/Kürd İttifakı" şeklinde lanse edildi. Ardından Şeyhin liderliğinde evvela İran'a ahiren Osmanlı idarelerine karşı çıkan milliyetçi başkaldırı, uluslararası alanda istediği desteği bulamadığı için bastırıldı ve Şeyh bölgeden uzaklaştırıldı. Şeyh'in kıyâmı sürecinde Ermeni ve Kürd milliyetçi reflekslerle hassaslaşmış olan bölgeden çoğunluğu aşiret reisi, bey, şeyh, ağa ile bunların erkek kardeşleri ve oğullarının yanısıra muhtar, çavuş, tüccar, çiftçi gibi çeşitli ünvanlara da sahip 132 Kürd eliti Haleb'e ve Sivas'a sürüldü. Sürgün, "*Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa*"nın *Anadolu Islahatı* tedbirleri kapsamında yapıldı. Bu sürgünlerde Şeyh'in milli bilinci uyandıran başkaldırısının da payı oldu. Bürokraside sürgünlerin bölge yapısına uyumsuz olduğu tartışması yaşandı. Kürd beylerinden doğan boşluğu "*Ermeni fesedeleri*"nin doldurması ihtimali de tedirginlik sebebiydi. Bu esnada sürgünler firar etti; mesele soğutulmaya bırakıldı ve ardından *Hamidiye* adıyla revize edilen yeni aşiret politikaları uygulandı. Bu çalışma, tarihte ve hafızalarda unutulmuş isyân sürgünlerinin milli karakterini arşiv belgelerine dayalı olarak ortaya koymaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Şeyh Ubeydullah, Kürd Ligi, aşiret, sürgün, ağa, bey, elit, Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa.

## Rebellious Exiles: Exile of 132 Elites to Sivas and Aleppo During the Sheikh Ubeydullah Rebellion

### Abstract

With the Tanzimat, the Ottoman Empire liquidated the *Ekrad*, *Yurtluk-Ocaklık* and *Mîr-i tribal* administrations in the geography where Kurds lived. However, the gap created by these structures could not be filled and a complex environment in which tribes competed was created. Moreover, the wars of 1853-56 and 1877-78 with Russia shook the authority of the Ottoman Empire in the region and deepened the existing administrative chaos. The liquidation of the mîrliks, the focal point of local power, was followed by the rise of Naqshbandî and Qadirî doctrines. Spiritual leaders began to fill the existing vacuum as a new type of authority. The rise of Sheikh Ubeydullah corresponds to this period. The period was a troubled phase in which Armenian separatism, backed by Russian and British support, revived. The sheikh reinforced his religious leadership with a political authority imbued with a national reflex. The congress where the Sheikh gathered 220 Kurdish tribal leaders in Şemdinli was introduced as the "Kurdish League/Kurdish Alliance" in foreign diplomatic records. Then, the nationalist uprising led by the Sheikh, first against Iran and then against the Ottoman administration, was suppressed because it could not find the support it wanted in the international arena, and the Sheikh was expelled from the region. During the Sheikh's rebellion, 132 Kurdish elite/notables from the region, which had become sensitive with Armenian and Kurdish nationalist reflexes, were exiled to Aleppo and Sivas, most of whom were tribal leaders, begs, sheikhs, aghas, their brothers and sons, as well as muhtars, sergeants, merchants, and farmers. The exile was carried out within the scope of the *Anatolian Reform* measures of the "*Kürdistan Chief Commissioner Abidin Pasha*". The Sheikh's rebellion, which awakened Kurdish national consciousness, also played a role in these exiles. There were debates in the bureaucracy about the incompatibility of the exiles with the regional structure. The possibility that the vacuum left by the Kurdish notables would be filled by "the Armenian corruptors" was also a cause for concern. In the meantime, the exiles fled and the issue was left to cool down, and then new tribal policies, revised under the name of *Hamidiye*, were implemented. This study reveals the national character of the rebellion deportations, which have been forgotten in history and memory, based on archival documents.

**Keywords:** Sheikh Ubeydullah, Kurdish League, tribe, exile, agha, beg, elite, Kurdistan Chief Commissioner Abidin Pasha.



## GİRİŞ

Şeyh Ubeydullah ve mensubu olduğu Nehrî hanedanı, Nakşi-Halidi ekolü üzerinde irşad faaliyetlerini yürüttüğü Hakkari ve çevresinde Kürd aşiretleri ve toplumu üzerinde etkin bir dini ve siyasi güce sahipti. Nehrî hanedanı, Osmanlı ve İran topraklarında iki yüze yakın köye malik olup Şark bölgesinde tütün ve tuz satışlarını tekelleştirerek, bir kısım gelirini Düyun-ı Umumiye'ye aktaran Reji idaresinin tek rakibi konumundaydı. Bunun yanında Osmanlı-İran arasındaki tütün ticaretinin mühim bir parçası da Nehrî hanedanının kontrolündeydi.<sup>1</sup>

Şeyh Ubeydullah, 1877-78 Osmanlı Devleti ile Rus savaşında Halife-Sultan 2. Abdülhamid'in Rusya'ya karşı ilan ettiği cihad için, "imam tarafından memur kıldım" diyerek halifenin talebini emir telakki ederek hazırlıklara başlamıştır.<sup>2</sup> Şeyh, hem Kadirî hem de Nakşibendi-Halidi doktrinini şahsında birleştirmiş bir dini önder olarak Hakkari ve çevresinde İran dolaylarındaki Kürd aşiretleri üzerindeki etkisini kullanmış ve bunlardan zamanla 3 bin ile 6 bin civarında artan bir kuvvetle savaşa katılmıştır.<sup>3</sup> Şeyh'i siyasi bir figür olarak tarihte görünür kılan ilk önemli faaliyetin bu savaşta aldığı aksiyon olduğu göze çarpmaktadır. Her ne kadar dini kimliğiyle de ilgili olsa da bu siyasi faaliyetin halife-sultanın talebi üzerine gerçekleşmiş olması başka bir öneme sahiptir. Ayrıca bu savaşa kadar Şeyhin izlediği hilafet taraftarı siyaset, savaştan sonraki yeni duruma göre kırılmaya uğramıştır.

Şeyh Ubeydullah'ın üzerinde etkili olduğu aşiret reisleriyle savaşa katılacak olması yakın zamandaki Bohtan bölgesindeki Bedirhan Bey isyanı ve Hakkari dolaylarında yatıştırılmış olan asayişsizliği bir nebze uzaklaştıracak bir etkiye sahipti. Zira müttefik İngiltere olası bir Kürd kalkışması tehlikesini savuşturmak amacıyla Kürd ileri gelenlerinin bölgeden uzaklaştırılmasını Osmanlı hükümetinden ısrarla talep ediyordu. Hükümet ise kuzeydoğu ve Şark sınırlarının muhafazasında muhtaç olduğu doğal Kürd kaynaklarına yönelik sert tedbirlerin yeni huzursuzluklara sebebiyet vereceği endişesiyle İngilizlerin bu önerilerine isteksiz yaklaşıyordu.<sup>4</sup> Şeyh, emrindeki "gazilerim" dediği Kürd birlikleri Ruslara karşı başarılı savaşlar vermekte iken Osmanlı ordusundan lojistik, çadır ve hatta erzak gibi gerekli yardımların yapılmadığını görerek kumandanları bu konuda ikaz etmişti. Devam eden bu durum Şeyh'i umutsuzluğa sevk etmiştir. Zira Şeyh'in davetiyle gelen Kürd muavenet kuvvetleri yiyecek ekmek dahi bulamamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin kontrolündeki tayın ve erzaktan mahrum bırakılarak savaşacak güçten düşen Kürd kuvvetlerinden yavaş yavaş kopuşlar gerçekleşmiştir. Şeyhin ifadeleriyle ayrıca savaşta aralarında Nakşi-Halidi halife ve şeyhlerin de bulunduğu yaklaşık dokuz yüz Kürd savaşçısının kaybı ile Kürdlerin ödediği bu bedelin görmezden gelinmesi ve savaştaki başarıların da Osmanlı paşa ve kumandanlarının hanesine yazılması gibi etkenler, Şeyh'in Osmanlı Devleti ile arasındaki siyasal ve kültürel kopuşun dönüm noktasını oluşturmuştur.<sup>5</sup>

Osmanlı-Rus savaşının maliyeti ekonomik buhran olarak belirdi. Bu durumun Vilayet-ı Şarkîye üzerindeki etkisi yıkıcı mahiyettedir. Osmanlı Devleti'ne borç vermiş ülkeler için borçlarını tahsil amacıyla 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştu. Böylece ülke uluslararası mali bir kurumun kontrolüne girmişti. Boşalan hazinenin doldurulması amacıyla vergi arttırımına gidilmişti. Halk suistimaller ve keyfi uygulamaların ağır yükü altında eziliyordu. 1879-80 kışında bölgenin hemen her yerinde korkunç bir açlık başgösterdi. Kuraklığın da etkisiyle salgın hastalıklar ortaya çıktı ve Bab-ı Ali'nin yolladığı Dr. Lanuani sadece Hakkari'de on binin üzerinde açlık ölümleri yaşandığını not etmişti. Ağrı Dağı etrafındaki tüm yollar açlıktan kıvranan insanlarla ve ölümlerle kaplıydı. Kaynakların belirttiğine göre, 1877-80 yıllarında "İran Kürdistanı'nda" Hoy, Savucbulak/Mehabad, Urmiye ve Sine bölgelerinde de açlık vardı. Dilman şehri köle ticareti merkezi olarak ünlenmişti. Açlıktan öleceğine yaşam ümidiyle köle pazarlarında bazı Kürdler hiç pahasına çocuklarını satıyorlardı.<sup>6</sup> Aynı açlık ve kıtlık Siirt, Mardin ve Diyarbekir'de de vardı. Ahali bu sebeplerle 1880 baharında Malatya'da ve 14 Haziran'da da Diyarbekir'de ayaklanmıştı.<sup>7</sup> Konsolos Clayton'un raporuna göre, açlıktan on bin Kürd ölmüştü ve bunların yüzde doksan sekizinin tek geçim kaynağı hayvancılıktı.<sup>8</sup> 1880'deki Şeyh Ubeydullah Hadisesi'nin patlak vermesine giden yolda Şark Vilayetleri'nin durumu bu haldeydi.

1 Veysel Başçı, *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi* (İstanbul: Avesta yay. 2022), 64-65; Şeyh Ubeydullah'a ait olduğu belirtilen bir resim neşredilmiştir. Bkz. Baran Zeydanlıoğlu, "Yabancıların Gözüyle Şeyh Ubeydullahê Nehrî, *Kürt Tarihi* Sayı: 49, 2022.

2 Bu konudaki en önemli kaynak, doğrudan Şeyhin kendi görüşlerini yazdığı divanından alınmaktadır. Bkz. Veysel Başçı, *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi*, 218.

3 Başçı, *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi*, 67.

4 Celile Celil vd., *Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi*, (İstanbul: Peri Yay. 1998), 28-29.

5 Veysel Başçı, *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi*, 67-69.

6 Celile Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, (İstanbul: Avesta Yay. 2014), 45-52.

7 BOA., YA.HUS. 164/119, / 7 Receb 1297/15.06.1880'den akt: Abdülhamit Kırmızı, "1880'de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, (Nisan 2012), 74-78.

8 Özge Ertem "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı," *Toplumsal Tarih* 194, Şubat 2010), 75.

Şeyh Ubeydullah, Osmanlı ve İran hükümetlerini Kürdlerin yaşamakta olduğu ağır koşulların sorumlusu olarak gösterdi. 93 Harbi esnasında 1879'da İran'daki Sünni Kürdler Ruslara karşı savaşıırken İran kuvvetleri Savucbulak'ta Kürdleri katletmiş, mallarını gasp etmiş ve kadınların mahremine el atmıştır.<sup>9</sup> Şeyh Amerikan elçisi olarak Urmiye'de bulunan Dr. Cochran'a İran vergi toplayıcılarının bu zulmünü de anlattığı bir mektubunda, Kürdün kendini idare etme iradesini Avrupalı devletlerin bilmesi gerektiğini şu şekilde deklare ediyordu:

“...Yarım milyondan fazla bir aileden meydana gelen Kürd milleti, ayrı bir ulustur. Dinleri (diğerlerinden) ayrı, adetleri farklıdır. Tüm milletler arasında ziyankâr, kötü lanse edilmişlerdir. Kürdistan'ın bey ve idarecileri ister Türk ister Fars tebaası olsun hepsi birleşmiş ve iki hükümet idaresinde işlerin bu şekilde yürütülemeyeceği hususunda hemfikirdir. Böylece Avrupa hükümetleri meseleyi anlayınca devletimizi araştıracaklardır. Biz kendimizi yönetmek istiyoruz. Aksi takdirde tüm Kürdistan bu konuyu ele alacaktır. Artık her iki hükümetin işledikleri zulümlerin devam etmesine ve kötü eylemlerine tahammül kalmamıştır.”<sup>10</sup>

Şeyh, Dr. Cochran'a yazdığı iki mektupla Kürdleri isyana sevk eden sebepler hakkında İngiliz Konsolosu'na bilgi vermesini rica etmiştir.<sup>11</sup> Böylece başlattığı kalkışmayı uluslararası destek olmaksızın yürütemeyeceğinin farkında olarak hareket etmiştir. Bruinessen'in de ifadesiyle, Şeyh'in başkaldırısının sebebi, görünürde zalim İran vergi toplayıcılarına ve İran bürokrasinin kötücül politikalarına karşıydı. Ancak mektuplarında açıkça belirttiği üzere Şeyh'in gerçek amacı, Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bir Kürd devleti kurmaktır.<sup>12</sup> Ayrıca İran Hariciye Nezareti'nden Osmanlı Sefareti'ne gönderilen bir evrakta yer alan bilgiler de Şeyh'in “Ekrad-ı Osmaniye ile Ekrad-ı İraniye'yi birleştirip bir eyalet-i müstakıl” ortaya koymak efkârında olduğunu vurgulamaktadır.<sup>13</sup> Buna mukabil Şeyh'in Erciş ve çevre ahalisine yazdığı bir başka mektubundaki “din yolunda hamiyet-i İslamiyet'e merdane feda-yı can edersiniz” şeklindeki ifadesinde İran'a karşı taarruz için kullandığı dini referans ve cihad vurgusunu da belirtmek gerekir.<sup>14</sup> Buna göre Şeyh'in, milli mefkureyi dini referanslarla tekid ettiği düşünülebilir. Belki de ahalisi dindar olan mıntıkayı bu şekilde daha rahat motive etmeyi seçmiş olabilir. Ya da harekattaki dini mefkure milli referansla başa baş bir hatta ilerlemiş olabilir.

Bölgenin gergin olduğu bu ortamda Şeyh Ubeydullah'ın Kürd reisleriyle toplantılar yaptığı ve yazın büyük bir ayaklanmaya hazırlandığı rapor ediliyordu. Kırmızı'nın elde ettiği verilere göre, 1879 Mayıs'ında Şark vilayetlerinde reformların yürütülmesi için dört komisyon görevlendirilmişti. Abidin Paşa, bölgedeki “zorbalıklarıyla ünlü bazı Kürd bey ve ağalarına” üç saat mühlet tanıyarak onları Arnavutluk'a doğru sürgün yoluna çıkarmıştır. Ayrıca aile-

9 BOA., Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği: Y.PRK.TKM, 4/10-1, 17 Ra 1298/17.02.1881; BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, Y.PRK.AZJ, 4/12-1, 26 Teşrin-i Evvel 1296/07.11.1880; BOA., Yıldız Perakende Evrakı Yave-  
ran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi Y.PRK.MYD. 1/85-1, 8 Şubat 1296/20.02.1881 ve Y.PRK.MYD. 1/85-2, 12. Şubat 1296/24.02.1881; Vakıf Gazetesi, 29 Teşrin-i Evvel 1880, Tarihli Sayı No: 1807/s. 2, P. 2-3'ten Akt. Remzi Peşeng, Dördüncü Bakış, (İstanbul: Hivda Yayınevi, 2011), 224-230; Ahmet Deniz, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 89-90; Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 81-82.

10 Bu pasaj, Şeyh'in mektubundan iktibastır. Bkz. EK: Şeyh Ubeydullah'ın İngiliz konsolosuna vermesi için Dr. Cochran'la gönderdiği ikinci mektup için bkz. Blue Book, Turkey No.5 (1881), Sheikh Obaidullah to Dr. Cochran 10.11.1880, 61, no.3 için bkz. Ahmet Deniz, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri, 265; Wadie Jwaideh, Şoreşê Şêx Ubeydullayê Nehri li Belgenamê Îngilîzî û Emrikî da Wergêr bo Soranî: Mihemed Hemê Baqî, (Hewlêr: Çapxane ya Dezge ya Aras, 2007), 25; Arshak Safrastian, Kurd û Kurdistan, Wergêr: Ergin Opengîn, (İstanbul: Weşanên Avesta, 2007), 72-73.

11 Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 81.

12 Bruinessen de bu makaledeki Şeyh Ubeydullah'ın bölgede bir Kürd devleti hedefine dayalı hareket ettiği tezine mutabık bir görüş ileri sürmüştür. Bkz. Martin van Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 1995), 90; Şeyh, divanında “Kürd eğer bir olsaydı, bir de emiri olsaydı, eşsiz ve benzersiz bir devlet kurardı.” beytini yazmıştır. Bu ifadeyle Kürd milliyetçilerince Kürd milliyetçiliğinin fikir babası addedilen Ehmedê Xanî'nin: “Şayet bir hükümdarımız olsaydı, Fars ve Türk'e yenilip tabi olmazdık. Kürdler şu garip dünya devletinde mahkum ve mahrum kalmazlardı” beyitlerine refere etmiş gibidir. Bu beyitlerle Şeyh, kalkıştığı bağımsızlıkçı kıyamının ulusalcı karakterine yönelik tartışmalara kendi açısından bir yanıt vermiş gibidir. Bkz. Kamal Soleimani, “Islamic revivalism and Kurdish nationalism in Sheikh Ubeydullah's poetic oeuvre”, *Kurdish Studies*, Volume: 4, No: 1, (May 2016), 11.

13 İran Hariciye Nezareti'nden Osmanlı Sefareti'ne gönderilen bir evrakta şu bilgiler yer almaktadır: Şeyh-i mûmâileyh [adı geçen] şu gaileye Memalik-i İraniye valilerinin “Sünni” Ekrad-ı İraniye haklarında gösterdikleri zulm ve taaddiye sebebiyet verdiği iddiasında bulunuyor ise de evvela bizim valilerimiz Ekrad-ı “Sünni” haklarında zulm ve taaddi etmediler. Sâniyen bi'l-farz etmiş olsalar bile zulm ve taaddinin def'i Şeyh-i mûmâileyhe mi düşerdi? Memalik-i ecnebiyede bulunan “Şiiler” hakkında bunca hakaretler görülmekte olduğu halde “Şii” meşâyihler tarafından acaba şimdiye kadar öyle bir fesat ve hareket görülmüş ve işitilmiş midir? – Onların kabayih amel ve mefasid-i azimleri güneş gibi aşikârdır. – Şeyh-i mûmâileyhinin bunca mefasid-i aleniyesine hemcivar bulunan devletler şahittirler ve mûmâileyhe Ekrad-ı Osmaniye ile Ekrad-ı İraniye'yi birleştirip bir eyalet-i müstakille – heyetine koymak efkârında bulunduğu bilvasıta Tebriz'de bulunan İngiliz konsolosuna bildirmiştir. Şimdiki halde böyle bir müfsidin vücudunun def'i Devlet-i Aliyye'nin en birinci vazifesi olup saire ıslahat ve tanzimat-ı hududiyeye gelince anın tarafeyn memurlarından bir komisyon marifetiyle ba'dema tesviyesine bakılabilir.” BOA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik, Y.PRK. EŞA. 2/73, H-29-12-1298/22.11.1881'den aktaran: Fasih Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati 1839-1914*. (İstanbul: İletişim, 2024), 76.

14 Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati*, 74.

leri de sonradan yanlarına gönderilerek kendilerine geçimlik toprak da verileceği planlanmıştı. Ancak Abidin Paşa, kanunları çiğneyerek, işgüzarlıkla, hızlı ve tesirli bu hareket tarzı sebebiyle hükümet tarafından takbih edilmiş ve bilahare Sivas'a vali olarak atanarak sahneden uzaklaştırılmıştır. Abidin Paşa'nın geri çektilmesiyle de Arnavutluk sürgün mahalli olarak rafa kalkmış, Haleb ve Sivas seçilmiştir.<sup>15</sup> Buna rağmen sürgünlerle ilgili vesikalarda Abidin Paşa'nın ismi geçmeye devam etmiştir. Bu da muhtemelen Paşa'nın geri çektilmiş olmasına rağmen görüşlerini ve suçlamalarını içeren ön inceleme ve suçlama gibi soruşturma dosyalarıyla olan ilgisinden kaynaklanmıştır.

Bu makalede hususen Kürd ileri gelenlerinden yüz otuz iki kişinin "Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa" ve komisyonlarca bölgeyle bağlarının koparılarak Sivas'a ve Haleb'e sürgün edilmeleri işlenmiştir. Sürgünler, çoğunluğu aşiret reisi, ağa ve beyleri ile bunların erkek kardeşleri ve oğullarından oluşan ama muhtar, çavuş, tüccar, çiftçi, şeyh, meşayih gibi çeşitli unvanlara da sahip olan 132 elitten oluşmaktadır. Bölge, 93 Harbi hengamesini henüz üzerinden atamamıştı. Akabinde 1878 Berlin Antlaşması'yla Ermeni ve gayrimüslimlerin hukukunun Kürdlere karşı muhafaza edileceği deklare edilmişti. Bu reformların yürütülmesinin takibi Avrupalı devletlerin garantörlüğüne verilmişti. Harbin ardından başlayan sefalet, açlık ve kuraklıktan kaynaklı Kürd dahil binlerce insanın ölümü bölgeyi sarsmıştı. Şeyh Ubeydullah, ruhani liderliğinin yanında halifenin 93 Harbi'ndeki cihad çağrısına bağlı ve muhibbanı olan Kürd aşiretlerini icabet ettirerek ilk siyasi liderliğini test etme imkanı bulmuştu. Savaş'ın ardından Osmanlı Devleti'nin aldığı borçları geri ödeyememesi sebebiyle kurulan Düyun-ı Umumiye idaresi ekonomik buhranı ayrıca tetikledi. Şark vilayetlerinde kıtlık ve kötü idare birbirini izliyordu. İran'da vergi görevlilerinin ve onlara eşlik eden ordu kuvvetlerinin 93 Harbi esnasında Şeyh'e bağlı köylerde yaptığı zulümler ve aşırı şiddet, Şeyh'te kırılmalara yol açtı. Şeyh Osmanlı ve İran idarelerine karşı siyasi bir kopuş yaşadı. Bunu Kürd milliyetçi tonu aşkar bir şekilde diplomatlar için yazdığı mektuplarda dile getirdi. Şeyh bölgenin hemen her yerindeki kadimden yurtluk-ocaklık idareleri de dahil olmak üzere Kürd ileri gelenlerini kıyam için toplantıya davet etti. Anadolu, İran ve çevreden aşiret reislerinden de oluşan iki yüz yirmi Kürd ileri gelenini toplamayı başardı. Şeyh başkaldırı hedefini Kürd'ün kendini yönetmesi olarak kompoz etti. Aşiretlerin tümünü yanına çekemedi. Ancak hedefini gizlemedi. Etrafında ona destek veren Kürd ileri gelenleriyle başkaldırdı. Bu başkaldırı ise Şeyh'in siyasi liderliğini kullandığı ikinci merhalede.

Bu makale, milliyetçilik akımıyla ziyadesiyle hassaslaşmış bölgede Abidin Paşa'nın Kürd ileri gelenlerini sürgüne gönderme durumunu Şeyh'in isyan hazırlığı için toplantı yaptığı 220 Kürd ileri geleni ile ilişkilendirmektedir. Keza bu politikada İngiliz tesirinin olduğu üzerinde de durulmaktadır.<sup>16</sup> Sürgün siyasetinin reform hareketlerine dayalı önlemlerle ilgisini tamamen reddetmese de Şeyh'in milli mefkuresinden Kürd ileri gelenlerinin en azından bir kısmının sürgün nedenini arşiv vesikasındaki raporun diliyle "amal-i siyasiye"yle olan bağını ön plana çıkarmaktadır.

Bununla birlikte, Şeyh Ubeydullah İsyânı'nın milli bir reflekse dayalı gelişip gelişmediği meselesi tartışma konusudur. Şeyh'in yukarıda belirtildiği üzere milli iradeye dayalı mebzul miktardaki yazılı ve sözlü beyanatına, yabancı misyon raporlarına ve hatta Osmanlı ve İran bürokratlarının raporlarına rağmen birçok çalışmada isyanın milli karakter taşıyıp taşımadığı ile ilgili farklı mülahazalar da mevcuttur.<sup>17</sup> Bu noktada milliyetçiliğin ne olduğu ve nasıl yorumlanacağı ile ilgili bu makalede de tartışılan teze yakın duran Amir Hassanpour'un takip eden yorumunu iktibas etmek yerinde olacaktır:

*"Kürtlerle ilgilenen bazı oryantalistler, kendi anlayışlarına göre dinin tarihin motoru olduğu bir İslam dünyasında, Xanî'nin görüşleriyle şaşkınlığa uğrayarak, milliyetçiliği bir anakronizm olarak değerlendirdiler. Anormallik ya da anakronizm anlayışı Xanî'nin görüşleriyle de sınırlı olmadı. Yirminci yüzyıl Kürt milliyetçiliği de aynı oranda*

15 Abdülhamit Kırmızı, "1880'de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", 81.

16 Erzurum Rus Konsolosu Obermiller üstlerine, Kürd meselesinde Osmanlılardan çok İngilizlerin rol oynadıklarını rapor ediyordu. 1873'lerde Kırım Savaşı'nın arifesinde hoşgörülü Osmanlıların zıttına İngilizler, muhtemel bir Kürd isyanını bastırma konusunda tam yetki sahibi olduklarını belirtiyordu. Erzurum İngiliz Konsolosu olan meslektaşının Kürd ileri gelenlerinin Kürdistan'dan uzaklaştırılmasını dayattığı halde Osmanlı hükümeti bu tedbirleri aşırı bularak bölgedeki var olan gerilimi arttırmaktan kaçınıyor olduklarını not ediyordu. Ayrıca İngiltere, Kürd ayaklanmasının bastırılması için Osmanlı İran sınırının güçlendirilmesini ve Kürdlerin Osmanlı hududundan İran'a geçmelerinin yasaklanmasını istiyorlardı. İngiliz büyükelçileri hudud üzerindeki Kürdlere karşı ortak askeri hareket için sultan ve şahla görüşmeye başlamışlardı. Bkz. Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 35-36, 73-74.

17 Sabri Ateş, "In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeydullah Rebellion of 1880-81", *Iranian Studies* (September 2014), Vol. 47, No. 5, Special Issue: The Kurds and their History: New Perspectives, pp. 735-798; Soleimani, "Islamic revivalism and Kurdish nationalism in Sheikh Ubeydullah's poetic oeuvre", pp. 5-24; Mihemed Heme Baqi, *Şêx Ubeydullahê Nehrî 1880 Di Belgeyên Qacarî de*, Ji Soranî: Ziya Avcî, (İstanbul: Nûbihar, 2016); Ali Sadiq Bayraq, *The Revolt of Sheikh Ubeydullah (1880-1881): An Instrumentalist Study of a Nationalist Movement*, Master Thesis, (İstanbul: Yeditepe University Graduate School of Social Sciences, 2024); Avni Kılıç, *Şeyh Ubeydullah İsyânı*, Yüksek Lisans Tezi, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Fahri Kerece, *Di Çarçoveya Têgiha Netweperweriyê da Nîrxandinek li ser Şêx Ubeydullahê Nehrî*, Teza Lisans Bilind, (Mêrdin: Zanîngeha Mardin Artukluyê, 2018); Hamit Bozarslan, *La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient*. (Paris: Presses de Sciences Po. 1997)'den iktibasla yapılan bir değerlendirme için bkz. Orhan Örs, "Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Tezahürleri: Hristiyan Halkların Milliyetçiliği ile Müslüman Halkların Milliyetçiliği", *Nûbihar Akademi* (2021), no. 15, 93-94.



*problematik bulunuyor: Çok basit “aşiretsel” ve “göçebe” bir halk ulus oluşturmaz, milliyetçiliği hayata geçiremez. Belli ki, bu anlayışın temelinde, milliyetçiliğin seküler, aşiretsel olmayan, kentsel ve birçoklarınınca Batılı bir siyasi fenomen olarak ele alınması yatıyor. Kürtlerin durumu, evrensel tarihin bu modeline uymadığından, açıklanmaya ihtiyaç duymaktadır.”<sup>18</sup>*

Hassanpour'un da açıkladığı üzere, çerçevesini batılıların çizdiği, ancak özelliklerini ciddi biçimde barındırdığı halde tam uyuşma göstermeyen milliyetçilik gibi kavramların bu meseleyi yeterince açıklayamadığı bu meseledeki farklı değerlendirmelerde de kendini belli etmektedir. Bu makale, Şeyh Ubeydullah kıyamının muharrik unsuru olan milliyetçiliğin batılı fenomen olarak ele alınmadan da kendiliği dikkate alınarak açıklanabilme iddiasını taşımaktadır.

Şeyh Ubeydullah Kıyamı'nın ertesinde 1891 senesine ait jurnal raporunda Resul Mesti Efendizade Abdülmecid, Şeyh Ubeydullah'ı İran ve Osmanlı memleketlerinden bazı mahalleri feth ederek ve istiklal davası güderek şahsi menfaatlerine hizmet etmekle ve hainlikle suçlamaktadır. Hamidiye Alayları projesinin henüz uygulamaya konulduğu demlerde Kürd aşiretlerine verilecek silahların devlete dönebileceği ve Kürdler arasında ittifak ve birliğe yol açarak devlete tehdit oluşturacağı endişesiyle projeden geç olmadan vazgeçilmesini istemiştir. Mesti Efendizade, Ayasofya Camii'nde bazı Kürd reislerinin aralarında Kürdçe konuştuklarını duymuştur. Kürdçeyi bildiği için onlara gizlice kulak misafiri olmuştur. Reislerin dile getirdiklerini iddia ettiği şu sözleri nakletmiştir:

*“Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ gibi hükümetlerin tümü birden Kürd aşiretlerinin sahip oldukları arazilerin yarısına bile malik değildirler. Şimdilerde hepsi bağımsız birer devlet olmuşlardır. Aynı şekilde Muhammed Ali Paşa da Mısır'da Hidiv Hanedanlığı'nı kurmuştur. Halbuki biz Kürd aşiretleri şimdiye kadar birşey yapmadık ve birşeye muvaffak olamadık. Bunun da sebebi özellikle etrafımızdaki komşularımız olan diğer Kürd aşiretleri ile geçmişten yaşadığımız diyalogsuzluk ve ihtilaflar sebebiyle birbirimizi tanıyamamış olmamızdır. Oysa şimdi bu alayların kurulması hepimiz için kuvvetli bir fırsattır. Kürd aşiretleri arasında ittifak ilişkileri için bir vasıttır.”<sup>19</sup>*

Mesti Efendizade'nin jurnal ettiği Kürd ileri gelenlerinin bu beyanları, Şeyh Ubeydullah Kıyamı'nın ardından geçen kısa süre içinde ulusal bilinçlerini koruduklarına ya da geliştirdiklerine dair bir delil olarak gösterilebilir.

## Şeyh Ubeydullah İsyanı 1880

Osmanlı Devleti, Tanzimat süreciyle bir dizi reform hareketine girişti. Bunlardan idari alandaki reformlar merkeziyetçiliğin organizasyonu biçiminde geliştirildi. Bu da merkezi iktidarın otoritesinin merkez dışındaki odakların üzerinde güçlendirilmesi şeklinde idarenin yeniden tesisi anlamına geliyordu. Osmanlı-İran hududu burada yaşayan aşiretler için doğal bir yaşam alanı vazifesi görmektedir ve burası Osmanlı belgelerine de aksettici biçimde aşiretler tarafından “hatt-ı mevhum” yani “hayali sınırlar” olarak nitelendirilmişti.<sup>20</sup> Vilayat-ı Şarkıyye ise, ötedenberi Osmanlı-İran sınırında tampon vazifesi gören mîrliklerden, aşiret konfederasyonlarından ve dağınık aşiret yapılarından oluşmaktaydı. Bunlar ise *mîr-i aşiret*, *yurtluk-ocaklık* ve *hükümet* tasnifinde rahat ve kısmi özerkliklere sahip idare tarzlarına sahipti.<sup>21</sup> Tanzimat merkeziyetçiliği bu idareleri peyderpey tasfiyeye uğrattı. 1847 senesinde Baban ve Botan, 1848 senesinde Hakkari ve Behdinan ve nihayetinde 1868'de Erdelan mîrlikleri ortadan kaldırıldı.<sup>22</sup> Osmanlı merkeziyle metbuiyet bağıni kuran güçlü yerel otoritelerden yoksun kalınca bölge, birbirleriyle çatışan dağınık ve küçük aşiretlerden oluşan bir sahaya dönüştü.<sup>23</sup> Dolayısıyla bir şekilde suç ve karmaşa daha da artmaya başladı. Bu durum Osmanlı merkeziyle itibatı sağlayan kadim yerel ağların merkez eliyle tahribatının sonucudur. Yerlerinin yerelin benimsediği benzer bir otoritelerle ikame edil/e/memesi uzun süreçte yaşanan bir dizi egemenlik problemlerine yol açtı.

1853-56 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları bölge nizamında ciddi oranda gevşek ve kaygan bir zemine yol açtı.

18 Amir Hassanpour, “Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar”, Abbas Vali (ed.), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2005), 172-173.

19 BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, *Y.PRK.AZJ.*, 22/21, 29 Zilhicce 1309/25.07.1892.

20 Serhat Aras Tuna, *Tanzimat Döneminde Van*, (Ankara: Sonçağ Akademi. 2022), 88.

21 Mehmet Rezan Ekinci, “Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16.-19. yy.)”, *Osmanlı Devleti'nde Yönetim Pratikleri, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, ed. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 2022), 143-186; Ayrıca mezkur serbestiyetin Osmanlı Devleti ve öncesindeki gelişim seyri için bkz. Ercan Gümüş, “Vilayat-ı Şarkıyye'nin Osmanlı Devleti'ne Bağlanması ve Amid Kalesi Direnişi”, *Diyarbakır'ın Gelecek Tasavvuru, Şehir ve Tarih: Maziden Atıye Diyarbakır*, ed. A. Karakaş, A. Ertekin, S. Aslan, (İstanbul: Ensar Yayınları. 2024), 225-264; Ercan Gümüş, “Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 6/1, (2021), 1-27.

22 Nejat Abdulla, *İmparatorluk, Sınır ve Aşiret*, (İstanbul: Avesta Yay. 2009), 259.

23 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 298-300, 340-341.

Kürd mîrliklerinin siyasi otoritesinden kalan boşluk, bölgedeki Nakşî ve Kadirî doktrininin temsilcileri konumundaki şeyhler gibi dinî önderler tarafından dolduruldu. Nitekim Nakşibendî postnişini olan Şeyh Ubeydullah Nehrî'nin bölge sahnesinde görünürlüğü 1865 senesine tekabül eder. Şeyh, bölge toplumunun idarî ve sosyal bir buhran içerisinde olduğu bir anda ortaya çıktı. Dolayısıyla şeyh, toplum hissiyatında, ahalinin hayatlarına umut aşılayacak kurtarıcı bir sembol olarak belirdi.<sup>24</sup>

Hakkari ve havalisinde bulunan aşiretlerin idarecisi olan Şeyh Ubeydullah, bu ortamın getirdiği avantajları milli/siyasi emellerine göre değerlendirdi. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı lehine Kürd milis kuvvetlerinin teşkilinde oldukça yararlıkları olmuştu. Şeyhin karizması ve liderliği İran'a kadar da uzanıyordu. Öyle ki o coğrafyadan dahi Osmanlı Devleti adına savaşacak Kürd birlikleri oluşturmuştu.<sup>25</sup> Ancak bu savaşlarda Osmanlı Devleti'nin zayıflığının farkına varan Şeyh, 1878'den itibaren Osmanlı ile İran arasındaki hudud bölgesinde bağımsız bir siyaset izlemeye başladı.

Şeyh Ubeydullah 1880'de Mekke'de hac ziyaretinden döndüğünde tüm ileri gelen Kürdleri kendi ruhani liderliği etrafında toplamaya başladı. Sasuni'nin naklettiğine göre, “Kürdistan'da muazzam bir ordu toplayarak Ermenistan üstüne sefer yapacağı dedikodusu yayılmıştı.” İngiltere'nin Van Konsolosu Clayton Şeyh'le bu durumu konuşmak üzere Şeyh'in yanına gittiğinde, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin barış içinde kalmasını ve devletin toprak bütünlüğünü her ne olursa olsun garanti ettiğini belirtir. Şeyh'in niyetine ilişkin olarak işin gerçeğini kendisinden öğrenmek istediğini belirtir. Şeyh ise, ülkenin barışı için üstüne düşen gayreti göstermeye hazır olduğunu ve Kürdlerin toplanma gerekçesini ise hac ziyareti sebebiyle kendisini tebrik edecekleri şeklinde politik bir cevapla geçiştirir. Konsolos: “Bu dağlarda telgraf irtibatı yoktur. Bu kadar çabuk bütün bölgelerin Kürd liderleri ne şekilde haber alabildiler?” sorusuna Şeyh: “Mekke'den dönüşümde İstanbul'dan geçiyordum, oradan Kürd beyliklerinin bulunduğu yerlere telgrafla Şemdinan'a varış tarihimi bildirmiştim.”<sup>26</sup> diye belirtir. Sasuni'nin bu naklinden, Şeyh'in henüz hazırlık safhasında olan kalkışma girişimini konsolosla paylaşmaktan imtina ettiği sonucuna varılabilir. Zira planlama aşamasındaki harekete dair paylaşım durumu tehlikeye atabilirdi. Bununla birlikte konsolos da vakayı sezdiğini belirterek İngilizler olarak Osmanlı müttefiki olduklarını vurgulayarak meselede taraf oldukları mesajını açıkça vermeye çalışmıştır.

Mezkur dönemde Bedirhan Bey'in oğlu Bahri Bey, 2. Abdülhamid'in yaverliği makamında bulunmaktaydı. Bahri Bey, Van ve havalisinde bulunan aşiretler üzerinde etkili bir konuma sahipti. Bu sebeple 2. Abdülhamid, Bahri Bey vasıtasıyla Şeyh Ubeydullah'ı İran'a doğru yönlendirmeyi başardı.<sup>27</sup> Zira Nehrî hanedanının mürid ve taraftar kitlesi çoğunlukla İran Kürdistanı mıntıkasında olup bu aileye verilmiş köyler mevcuttu. Dolayısıyla İran sınır mıntıkasında evveliyata dayanan önemli nüfuza sahiptiler.<sup>28</sup> Ayrıca Nehrî hanedanı, İran padişahlarıyla yakın ilişkilere sahiptiler. Şeyh Ubeydullah'ın babası Seyyid Taha'nın şahsında etkinliği artan ve sınırın iki yakasındaki aşiretler arasında akrabala ilişkilerine de sahip olan Nehrîler, zamanla tasavvufî faaliyetler çerçevesinde İran Kürdleri arasında ciddi bir mürit sayısına ulaşmış, geniş bir tarikat ağı oluşturmuşlardır. Seyyid Taha'ya İran'ın özellikle Sünni bölgelerinden aşırı ilgi oluşmuştur.<sup>29</sup> Ayrıca *Risale-i Serhadiye*'de Nehrîlerin İran Kürdistan'ındaki özellikle Urumiye, Eşneviye,

24 Abdulla, İmparatorluk, *Sınır ve Aşiret*, 260-261.

25 Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürdler 1801-1900*, (çev.) Muhammed Varlı (Hoko Xanî), (Ankara: Sipan Yay. 1995), 123; Ruslar da bir yandan Kürdleri kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Bkz. Mehmet Rezan Ekinci, “Hudud-ı Serhadde Hamidiye Alaylarındaki İlk Aşiretler: Spikan-Zılan”, *Eskiçağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*, Hazırlayanlar: Hakan Kaya-Erdal Çiftçi, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay. 2002), 227-277.

26 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy.dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, (İstanbul: Med Yayınları, 1992), 154-158.

27 Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, (İstanbul: Komal Basım Yayın, 2008), 108-109; Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri”, *Devr-i Hamid Sultan*, C. I, (İstanbul: Büyükşehir Belediye Kültür A.Ş. Yay. 2011), 347-349; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. 1987), 28; Orhan Örs, “İslamcılık/Panislamizm Penceresinden Osmanlı Devleti'nin Kürt Şeyhleriyle İlişkisi” *Kürt Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, (2020), 177.

28 Berdesor köyünde tarikat-ı alıyye-i Nakşıyye'nin Halidî kolundan Şeyh Taha nâm bir merd-i kâmilin bir bâb hangâhı olup kendisi İmadiye toprağında, Geve (Yüksekova) nahiyesinde post-nişini irşad olduğu halde adı geçen hangâhta birâder ve halifesi eş-Şeyh Seyyid Salih oturur idi. Berdesor ahalisinin ekserisi inâbelüdür (Allah yolundadır; tevbekardır.). Şemzinân'a sınır adı geçen Akra'ya bağlı Mergever ve Tengever nahiyelele ile Mergever nahiyesinde vâki Dize, Beyraseb, Milebasak nâm üç kıt'a/parça köy, İranlı tarafından adı geçen Şeyh hazretlerine tevcih olunmuştur. Birâderi Seyyid Salih'e de iki pâre köy verilerek bu köylerden elde edilen gelirler adı geçen kişilere verilir. Musul, Akra ve İmadiye'de hüsnü şöhrele sahip mezkûr Şeyh Taha'nın Urmiye civarında tasarrufunda başkaca nahiyelelerde bulunmaktadır. Urmiye ve civarında iyi bir şöhrele sahip, kerametleri dillerde olup kadri yüce değerli biridir. Bkz. Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, (çevirimi yazı): Alâattin Eser, (İstanbul: Simurg Yayınları, 1997), 244-245.

29 Hem akrabası hem de müritlerinden olan Mukrî Kürtlerinden Yahya Han-ı Çehrikî'nin kızkardeşi Hatice Hatun'la evli olan dönemin İran şahı Muhammed Kacar (ö. 1848) da kendisine ilgi duyanlar arasındadır. Bu ilgi, Muhammed Şah-ı Kacar'ın hem şahsi olarak tasavvufa duyduğu ilgiden hem de eşi Hatice Hatun ile Hatice Hatun'dan olan oğlu Veliaht Abbas Mirza Mülkâra'ya olan düşkünlüğünden ileri gelmiştir. Zira Muhammed Şah-ı Kacar, kendinden sonra tahta geçen oğlu Nasıreddin Şah'ın (ö. 1896) annesi olan ilk eşi Mülk Cihan Hatun'la sıkıntılar yaşadığından, Seyyid Taha'nın müridesi olan Hatice Sultan'a daha fazla ilgi göstermiştir. Şeyh Ubeydullah'ın İran'a başlattığı

Bıradost, Cehrîk ve Düvel civarındaki yerleşik *Mergur*, *Tergur*, *Şikak*, *Herkî* ve diğer Kürd aşiretler arasındaki etkinliklerine de değinilmiştir.<sup>30</sup>

Dolayısıyla hanedandan mirasla İran tarafında etkinliği bir hayli fazla olan Şeyh Ubeydullah, 1880 senesinin Temmuz ayı sonunda inisiyatifi ele alarak 220 Kürd ileri gelenini bir araya getiren bir kongre tertib etti. Bu toplantı Van'daki Rus konsolosu Kamsarakan'ın tabiriyle, Kürd tarihinde düzenlenmiş o güne kadarki temsiliyeti en geniş kongreydi. Toplantıya “*Süleymaniye'den, Amedi'den, Oramar'dan, Bohtan'dan, Sason'dan, Siirt'ten, Muş'tan, Van'dan, İran Kürdistanı'ndan, Sivas'tan ve Amasya'dan ve ayrı ayrı mahallerden Kürd reisleri de katılmıştır.*” Celil'e göre Şeyh, bu toplantıyı Kürd birliği kurmak ve kıyam için hazırlık amacıyla toplamıştı. Aşiretlere milli bir bilinç empoze etmek amacını taşıyan bir *Kürd İttihadı/Ligi* kurmaya çabaladı. Buna rağmen toplantı Kürdler arasında birçok çıkar farklılığını da ortaya çıkarmıştı.<sup>31</sup> Dolayısıyla toplantının katılımcı tüm aşiretleri birleştirebildiği ve katılımcıların tamamında ulusal bir kimlik bilinci kazandırabildiği söylenemez. Ancak ayaklanmaya katılımı teşvik ettiği ve katılan ileri gelenlerin bir kısmında Kürdlük bilincini geliştirdiği belirtilebilir. Bununla birlikte Avyarov, Şeyh'in en büyük başarısızlık nedenlerinden biri olarak Kürd aşiretlerinin tamamıyla aynı fikirler peşinde koşmamalarını görür ve “*müstakil Kürdistan Devleti'nin kurulması için çalışmadıklarını*”nı iddia eder.<sup>32</sup> Zaten mahsul kıtlığından, çekirgelerden mustarib olan bölgede aşiretlerin bazılarının Şeyh'in ittifakına yiyecek kıtlığı sebebiyle yağma katıldıklarını da düşündürten emareler de bulunmaktadır.<sup>33</sup> Bununla birlikte Qurian'ın naklettiğine göre, Kürd kılığında İranlı hainler ve haydutlar da yağma ve talan yapıyorlardı.<sup>34</sup> Bu tür aleyhte kontra faaliyetler, Şeyh'in kıyamını ifsad ile olası desteği zayıflatarak başarısızlığa uğramasına yol açan etkenlerdendir.

Bölgedeki bu hareketlilik çevredeki konsoloslukların dikkatinden kaçmadı. İngiliz yardımcı konsolos Clayton raporunda: “Ben şuna inanıyorum ki, o bütün Kürdleri birleştirip kendi liderliği altında bağımsız bir devlet kurma planlarına sahip” şeklinde yazarken<sup>35</sup> Tebriz İngiliz konsolosu William Abbot da isyanın niteliği hakkında benzer bir kanaati paylaşmıştır. Bu da Şeyh Ubeydullah isyanının niteliğinin ulusal bir karakter taşıdığı şeklindeki tesbittir. Buna göre, Şeyh Ubeydullah, batı eliyle bölgede bir Ermeni Devleti oluşturulmasına karşı bir tepkiye sahipti ve bunu önlemek için burada bir Kürd Devleti kurmaya yönelik ulusal bir bilinçle hareket ediyordu.<sup>36</sup> Clayton'un bölgedeki İngiliz Başkonsolosu Trotter'a bir raporunda Şeyh Ubeydullah'ın: “*Bu duyduklarım da ne, Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda da kalsam buna asla izin vermeyeceğim.*”<sup>37</sup> dediğini naklediyordu. Bu da Şeyh'in sadece Osmanlı ve İran idarelerine değil, aynı zamanda İngilizlere ve emellerine karşı da mücadele ettiğini göstermektedir.

Nitekim Şeyh'in; “*İmansız Türklere tebaa olarak suskun kalmaya ve tahammül etmeye artık yeter. Kurtulmak şarttır.*” ve hem Osmanlı hem de İran hükümetlerini kast ederek “*Bu iki hükümet, bizim gelişmemize engel olan sülüklerdir*”<sup>38</sup> ifadeleri, Şeyh'in her iki devletin İslam anlayışından ve tebaa olarak kopuş iradesi ortaya koyarak bağımsız bir hareket bilincini önerdiğini ve aşılama çalıştığını kanıtlamaktadır. Buna benzer bir şekilde Jwaideh, Osmanlı hükümetinin Gever kaymakamının da şeyhin bağımsız bir beylik kurma fikrinde olduğunu düşündüğünü aktarmıştır.<sup>39</sup>

hareket esnasında kendisini hareketine destek olmaya davet ettiği Veliâht Abbas Mirza Mülkâra'nın (ö.1897) hatıralarında annesinin Seyyid Taha'nın müridesi olduğu açıkça belirtilir. Aynı yerde babasının Seyyid Taha'ya olan ilgisinin sebepleri de izah edilmiştir. Konunun ayrıntıları için bkz. Abbas İkbâl Aştıyânî-Abdülhüseyn Nevaî, *Şerh-i Hali Abbas Mirza Mülkâra*, (Tahran: Babek, 1361), 17-18, 153-157. Ayrıca bkz. Başçı, *Şeyh Ubeydullah Nehri ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi*, 39-41.

30 Bkz. Mirza Cafer Han-ı Müşiriddevle, *Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye*, (thk.) Muhammed Muşiri, (Tahran: İntişarat-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, 1348), 152-171.

31 Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 75-76; Toplantının Ağustos başlarında olduğuna ilişkin bkz. Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 109; Muhtemelen yanlış çevirinin etkisiyle takip eden eserde toplantı tarihi Haziran ayı sonu olarak verilmiştir. Bkz. K. P. Kamsarakan, “Şeyh Ubeydullah'ın 1880 Yılında Acemistan Saldırısı” *Asya Üstüne Coğrafi, Topografik ve İstatistik Yazılar Derlemesi*, (XI. Baskı, 1884)'ten aktaran: Celile Celil vd., *Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi*, 32-33.

32 Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürdler*, 128.

33 Ateş, “In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880-81”, 744, 752.

34 Abdullah Mardukh, *Qiyam-e Sheikh Ubeidullah dar Ahd-e Shah Naser al-Din*, (Tehran: 1356), 43-4'ten naklen Ateş, “In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880-81”, 758.

35 Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati*, 75.

36 Abdulla, İmparatorluk, *Sınır ve Aşiret*, 263-264; Wadie Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yay. 2009), 167-176; Celile Celil vd., *Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi*, 32-33;

37 Turkey No. 5 (1881), Clayton to Trotter, Bashkala (Başkale), (11 September 1880), no. 7, 7.

38 Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 76-77.

39 Wadie Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi*, 176.



Şeyh: “*Bab-ı Ali’nin şimdiye kadar Kürdleri her konuda koruması onları Anadolu’daki Hristiyan unsurlarına karşı kullanmak amacıyla idi. Eğer bu esnada Ermenileri kesmek için bir karar alınırsa biz Kürdler; Osmanlı hükümetinin gözündeki önemimizi kaybederiz.*” demiştir. Ayrıca Nehri köyünde Şeyh Ubeydullah, 68 bey, 42 mirza/beyzade, 5 şeyh ve 21 halifeye hitaben: “*Osmanlı Devleti bundan 550 sene evvel kurulmuştur. Osmanlılar hilafete hukuksuz bir biçimde el koyarak kıyamlara sebep olmuşlardır. Şeriat, halifenin Hz. Muhammed’in soyundan gelmesini şart koyuyor. Bu sebeple Osmanlıların İslam dünyası üstündeki riyasetleri hukuksuzdur.*”<sup>40</sup> şeklindeki ifadeleriyle şahsına ve liderliğindeki harekete meşruiyet zemini oluşturmaya çalışmıştır.

Kararlaştırılan ilk plana göre, aynı anda hem Osmanlı Devleti’ne hem de İran’a taarruz gerçekleştirilecekti. Buna göre, Mankur ve Mameş aşiretleri Osmanlı hududundaki kendilerine yakın olan Osmanlı güçleriyle birleşerek Şeyh’in büyük oğlu Gazi Mehmed Sıddık’ın idaresinde evvela Revanduz’a taarruz edeceklerdi. Buradan Bağdad’a ilerleyeceklerdi. Bu arada Şeyh Ubeydullah, Van’ı ele geçirecek ve küçük oğlu Abdülkadir ise Amediye ve Musul’a taarruz edecekti. Bağdad’daki bazı aşiretlerin reisi olan Ferhan Paşa da Musul taarruzunda Şeyh’e katılacağına dair söz vermişti. Geri kalan kuvvetler de İran’a taarruz edeceklerdi. Ancak Şeyh, her iki devlete saldıracak kuvvetini aşan bu planı: “*ilk taarruzu askerleri Osmanlılara oranla zayıf İran’a yapmamız ve önce İran’daki topraklarımızı ve kardeşlerimizi kurtarmamız daha uygun olacaktır. Özellikle, Azerbaycan gibi zengin bir bölgeyi işgalimiz, bizi maddi yönden de bir hayli destekleyecek, ikinci (olarak ise) düşmanımız Osmanlılar üzerine*” diyerek değiştirmiştir. Bunun üzerine Şeyh kuvvetleri 1880 Ekim’inde İran üzerine taarruza geçtiler. Abdülkadir ve Hamza Ağa idaresindeki kuvvetler İran güçlerini gerileterek ilerliyorlardı. Geçtikleri mahallerdeki Kürdler tarafından destek görüyorlardı. Ardahan üzerine olan taarruzda Sıddık’ın kuvvetleri seksen bine ulaşmıştı. Taarruza dayanamayan İran güçleri mütemadiyen geri çekiliyorlardı. Mukrî Aşireti muntikasına gelindiğinde Mukrî kuvvetleri mahallinin merkezi olan Savucbulak da ele geçirildi. Ardından Meyandiyap ve Murage de ele geçirildi. Geniş bir muntıkada hakimiyet kuran Kürd kuvvetleri fazla bir kayıp vermemişlerdi.<sup>41</sup> İran hududundaki muharebeler sırasında İran hizmetindeki asker ve subaylar Kürd kuvvetlerine geçerek taraf değiştiriyorlardı. *The Times* gazetesi, Kürd isyancılarının bu ilk başarılarını, vergiler sebebiyle büyük sıkıntılar çeken Kürd milletinin Şeyh Ubeydullah’ı kurtarıcı olarak karşılamasına bağlıyordu.<sup>42</sup> İran’daki savaşlarında Şeyh’in komutasındaki Kürd kuvvetlerinin farklı rivayetlere göre, 10.000 ila 30.000 süvari ve piyade olduğu tahmin edilmektedir.<sup>43</sup>

Eylül 1881’de Şeyh’in direktifleriyle hareket eden Kürd kuvvetleri, Lahican ve Serdeşt sancaklarını ele geçirmişlerdi. Celilê Celil, Şeyh’in kurtarılan bölgelere idareci ve kadı tayin etmesinden hareketle “Kürdistan Geçici Hükümeti’ni” kurduğunu iddia etmiştir. Nitekim Şeyh kuvvetleri 23 Eylül’de Şuşevan muntikasını 27 Eylül’de Açıtarug’u ele geçirdiler. Ekim ortalarında Melik-Kanda şehrini de aldılar. Kürd silahlı kuvvetleri 21 Kasım’da Urmiye’yi kuşattıklarında şehri barış üzere teslim etmeye zorlamaya çalıştılar. Şehrin müftüsü, Şeyh’e sadakat bildirmişse de Urmiye Valisi İkbâlî’-d-Devle, İngiliz Konsolosu Abbot aracılığıyla Şeyh’i oyalamaya kalkmış ve bunda başarılı da olmuştur. Şeyh uluslararası desteği kazanmak düşüncesiyle Abbot’un ricasını kabul ettiğinde İkbâlî’-d-Devle gereken zamanı elde etmiştir. Bu sırada İngiltere de Şeyh’e karşı İran’a destek sunmuştur. Bu zaman zarfında Avusturyalı subayların da eğittiği İran ordusu toparlanmış ve Kürd kuvvetleri Bilov yakınlarında yenilgiye uğratılmıştır. Bundan böyle Şeyh’in İran karşısında geri çekilişi başlamıştır. Böylece Şeyh, geri çekilişini ve hareketini Osmanlı Devleti’ne doğru kaydırmak zorunda kalmıştır.<sup>44</sup>

Bu noktada durum Osmanlı içlerine doğru bir tehlike arz etti. Rus Hükümeti İran’ın mühim ve zengin bir muntikasının elinden çıkmasına seyirci kalmak istemediği için İstanbul’daki sefiri aracılığıyla Osmanlı Devleti’nden Şeyh’e müdahale etmesi konusunda tazyikte bulundu. Hem İngiltere’nin tutumu hem Rusya’nın tazyiki ve hem de Şeyh’in tehlike arz etmesi Osmanlı hükümetini hududa askeri yığınak yapmasına sebep oldu. Van’da 12. Fırka piyade ve topçu birliği hazır konuma getirildi. Urmiye’nin İran kuvvetlerince geri alınışıyla Şeyh kuvvetleri İran ve Osmanlı kuvvetleri arasında kaldı. Şeyh Osmanlı tarafına Şemdinan’daki eski mahalline döndü. Akabinde İran bastırdığı ihtilalin ardından Kürd köylerini yakıp yıkmaya, çocuk, yaşlı ve kadın gözetmeksizin kitle katliamlarına başladığı

40 Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları’nda Kürdler*, 122-124.

41 Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 109-111.

42 Celil vd., *Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi*, 35.

43 Ateş, “In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880-81”, 746, 757.

44 Celil, Rus kaynaklarına dayanarak, İngiltere’nin Rus-İran sınırına yakın Nahçevan’a büyük bir askeri yığınak yaparak İran’a destek verdiği iddiasında bulunmuştur. Ancak İngiltere’nin başka çıkarları dururken büyük bir askeri yığınak yaparak İran çıkarını koruması bir Rus iddiası ve mübalağası olarak görünmektedir. Bir destek varsa bunun şartları izle ve gör siyasetine dayalı Rus tehdidini baskılamaya ve mevcut durumun muhafazasına yönelik bir destek olarak görmek daha akılcı görünmektedir. Bkz. Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 83-91.

iddia edilmiştir.<sup>45</sup> Hadiselerden biri İsveç basınına, İran idaresinin 300 Kürdün başını keserek halka gösterilmek üzere Tebriz'e gönderdiği şeklinde gravür çizimlerle haberlere kadar aksetti.<sup>46</sup>

Neticede kıyımı bastırılan ve Şemdinan'a dönen Şeyh Ubeydullah mevcut durumun incelenmesi için Avrupa ülkelerinin temsilcilerinin de bulunduğu özel bir heyetin teşkilini talep etti. Heyetin teşkiline kadar Osmanlı kuvvetlerinin Hakkari'ye yığılma yapmayı durdurmasını istedi. Belki de son bir umutla uluslararası heyetin kendi bağımsızlık fikirleri için bir adım atmasını umdu. Ancak ilkbaharın sonlarında hükümetin baskıları neticesinde İstanbul'a gitmeyi kabule zorlandı.<sup>47</sup> İstanbul'da resmi törenle karşılandı ve şeyhin şerefine top atıldı. Ancak yine de Kadırga civarında Erzurumî Ali Efendi'nin medresesinin bir odasında göz hapsinde ve denetim altında tutuldu.<sup>48</sup> Çok geçmeden Şeyh, İstanbul'da esir hukukuyla tutulduğunu anladı ve 1882 Temmuz ayı sonlarında tüccar kılığında ve sahte bir pasaport marifetiyle memleketine varmak üzere bindiği Fransa ülkesine ait "Pak" gemisiyle İstanbul'dan firar etti. Bunun üzerine Nehri'de Albay Hüseyin Bey kumandasında bulunan 4 Osmanlı taburu Şeptan'a doğru hareket etti. Kürd Boğazı'nın dağlık geçidinde Hüseyin Bey ile Kürd müfrezeleri arasında gerçekleşen çarpışmalarda Kürdler mağlub oldular. 13 Kasım'da Şeyh ile oğlu Abdülkadir'in bulunduğu Şeptan kuşatıldı ve altı saatlik bir çarpışmanın sonucunda Şeyh teslim oldu. Şeyhin tutumunda değişiklik görülmediği ve bölgedeki varlığının tehlike arz etmesi gerekçesiyle Ocak 1883'te Şeyh, İskenderun üzerinden Hicaz'a gönderildi.<sup>49</sup> İskenderun üzerinden Mekke'ye oradan da Taif'te zorunlu ikamete tabi tutulan Şeyh Ubeydullah ve ailesi, burada yaklaşık on ay kaldı. Taif Kalesi, Sadrazam Mithat Paşa (ö.1884) gibi etkili Osmanlı bürokratları için tasarlanmış bir sürgün lokaliydi. Nihayet Şeyh, Ekim 1883'te hac vazifesini ifa ettiği sırada ailesinden bazı üyeleriyle birlikte yakalandığı kolera sebebiyle 56 yaşında iken vefat etti.<sup>50</sup>

Bu süreçte bölgedeki İngiliz temsilcilikleri Osmanlı ve İran yanlısı bir tutum izlemişlerdir. Hatta Osmanlı hükümetinin Şeyh Ubeydullah'a karşı takındığı yumuşak tavrı eleştirmişlerdir.<sup>51</sup> Berlin Antlaşması'nda Ermeni haklarının Kürd ve Çerkeslere karşı korunmasını belirleyen 61. maddeyle sadece İngilizler ilgileniyordu. Fransa ve İtalya bunu sadece İngilizlere ait bir mesele olarak görüyordu. Avusturya ve Almanya bu konuya ilgisiz kalmışlardı. Rusya ise Ermeni reformuyla güçlenmiş bir Osmanlı'yı görmek bir yana bölgedeki İngiliz nüfuzunu artıracığı için de bu konuya sıcak bakmıyordu. Rusya bu meselede İngilizlere rakip ve muhalif Osmanlılara ise düşman bir pozisyondaydı.<sup>52</sup> Çarlık Rusyası gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse İran'da kurulacak bir Kürd devletini menfaatlerine ters buluyordu. Zira her iki devletle olan ilişkilerinde mevcut statükonun devamından yanaydı.<sup>53</sup> İngilizlerin kaygısı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden ziyade Hindistan-Osmanlı hattındaki ticaret ve yol güzergâhının emniyeti üzerine yoğunlaşıyordu. Şeyh Ubeydullah hareketinin belirsizliği üzerine bir yatırım yapmayı beyhude bir çaba olarak görüyorlardı. Bu sebeple İngilizler Osmanlı ve İran politikalarında bir değişiklik yapmayarak muhafazakar bir tutum takınmışlardır. Böylece statükoyu sarsmaya çalışan bu isyanın karşısında konumlandılar. İsyana destek vermedikleri gibi İran ve Osmanlı hükümetlerini isyanı bastırmaları konusunda teşvik ettiler.<sup>54</sup> Ayrıca İngilizler Trabzon'dan taşınacak İngiliz mallarının Yeni Delhi'ye taşınmasında en kısa yolun Kürdistan'dan Tebriz'e doğru açılacak bir yol planı üzerinde çalışıyorlardı. Bunun için bölgede etkin olması gerekiyordu. İngiltere bu etkinliği de Osmanlı, Ermeni ve Kürd ilişkilerinin birbirlerine karşı kıskırtılarak bozulmasıyla kendisine bölgede koruyucu ve aracı rol biçerek sağlamaya çalışıyordu. Nitekim Osmanlı-Rus savaşını müteakip 1878 Berlin Konferansı'nda Osmanlı lehinde kararlar almak konusunda destek sözüne karşılık Osmanlı hükümeti, İngiltere'ye Kıbrıs'ı verdi. İngilizler, Osmanlı hüküme-

45 Halfin, 19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler, 112-115; M. S. Lazarev, Ş. X. Mihoyan (ed.), Kürdistan Tarihi (İstanbul: Avesta, 2001), 153; Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 93.

46 Bu haber paylaşımı için Rohat Alakom'a teşekkür ederim. Bkz. "Kurderupproret. De persiska trupperna fran Teheran ha andlandt till krigsskadeptsen. De ha drifvit kurdernes ledare Abdullah pa flykten och plundra kurderbyarne. Tre hundra kurderhufvuden ha skickats till Tabris för att der utställas; annu större sandningar vantas." Haberi için bkz. Wermlands Allehanda, 02.12.1880.

47 Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 98.

48 Hüseyin Siyabend Aytemur, Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Şeyh Ubeydullah, Sınır Savaşları ve Antlaşmaları, (İstanbul: Hivda, 2020), 755.

49 Celil, 1880 Kürd Ayaklanması, 98-107.

50 Kabri Mekke'deki Cennetü'l-Mualla Kabristanı'nda Hz. Peygamber'in ilk zevcesi Hz. Hatice'nin ayak ucundadır. Bkz. Veysel Başçı, Şeyh Ubeydullah Nehri ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi, 78-79; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı, A.MKT.MHM, BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, Y.A.RES., 8/23'ten aktaran: Alişan Akpınar vd., "Şeyh Ubeydullah İsyânı Üzerine Yeni Belgeler", Vesta Dergisi, Sayı 6, (2006), <https://www.art-izan.org/artizan-arsivi/seyh-ubeydullah-isyani-uzerine-yeni-belgeler/>, Erişim Tarihi: 05.10.2024.

51 Şeyh Ubeydullah hareketine ilişkin İran ve Osmanlı hattındaki İngiliz temsilciliklerinin karşılıklı yazışmaları ve hükümete sundukları raporlar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Jwaideh, Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi, 155-203; Celil vd., Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi, 30-38; Abdulla, İmparatorluk, Sınır ve Aşiret, 267-268; Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 84-87, 111.

52 Jwaideh, Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi, 198-200; Baqî, Şêx Ubeydullahê Nehri 1880 Di Belgeyên Qacarî de, 219-220.

53 Halfin, 19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler, 104.

54 M. S. Lazarev, Ş. X. Mihoyan (ed.), Kürdistan Tarihi, 153-154; Celil, 1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri, 73; Baqî, Şêx Ubeydullahê Nehri 1880 Di Belgeyên Qacarî de, 215-219.

tine idari reformlar konusunda her tür desteği sunma vaadinde bulundu ve akabinde hükümetin önemli makamlarında İngiliz tesiri görülmeye başlandı.<sup>55</sup> Olson'a göre, İngiltere, isyanın başarıya ulaşmasıyla İran'ın Rusya'ya yaklaşmasına yol açabileceğinden endişe ediyordu. Bu da Orta ve Güney-Batı Asya'daki emperyal politikalarını zora sokacaktı. Rusya açısından ise, daha 1840'larda güç bela Şeyh Şamil'in hareketini def etmekle uğraşmışken şimdi de Nakşibendi tarikatının dini liderliğindeki bir Kürd devletinin varlığını kabul edemezdi. Ayrıca Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da elde ettiği ve büyük oranda Kürdlerin meskun olduğu toprakları kaybetmek istemiyordu. Olson, bu durumda Şeyh'i İran'a karşı destekleyen büyük gücün Osmanlı Devleti olduğunu iddia etmiştir. Zira Osmanlı Devleti, Şeyh'in hareketini reformlara dolayısıyla Avrupalı devletlere özellikle de Büyük Britanya'ya ve Rusya'ya karşı kullanmak istiyordu. Keza Kürdlerden Ermeni bağımsızlığını boğacak bir aparat olarak da faydalanmak istemiştir.<sup>56</sup>

## 1. Aşiret Reislerini Nefiy Tedbiri 1881: Nefye İtirazlar

Bölgede Asuri ve Ermeni ulusal hareketlenmelerinin başladığı bir süreçte Kürd milli reflekslerine işaret eden gelişmelerin yaşanması imparatorluk merkezi için ek bir tehlikeyi doğurmuştu.<sup>57</sup> Bab-ı Ali'nin dış baskılarla bölgede daraltılmaya çalışan politikalarının yanında bu yeni duruma tepkisi bölgenin yerlileri açısından ani ve beklenmedik biçimde gelişti. 1880'de Adana'da valilik görevinde bulunan Abidin Paşa, "*Kürdistan Serkomiseri*" olarak bölgeye atandı.<sup>58</sup> Bölgedeki aşiret reislerinin ve ileri gelenlerin Halep ve Sivas'a sürgünü hadisesiyle, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle ilgili "*Anadolu Islahatı*" namıyla formülize edilen düzenlemeler arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira bölgede araştırma komisyonlarının ve komisyona üye seçimlerinin esasına dair çalışmaların tarihinin hemen 1878 Berlin Kongresi'nin ardından 1879 Nisanı'nda başladığı görülmektedir.<sup>59</sup> Yeni ihdas edilen serkomiserlik makamının görev kapsamı içerisinde Şeyh Ubeydullah hareketinin bölgede oluşturduğu milliyetçi cereyanın temsilcisi konumunda olan bey, rüesa-yı aşair ve ağaları nefy/sürgünle uzaklaştırmak dahil bir dizi tedbirin ele alınması da kuvvetle muhtemeldir. Böylece toplumun, hem sosyal hem de politik bilincinin süreği ve önderi olan bu ileri gelenlerle bağı koparılarak patlaması an meselesi olan ortamın teskin edilmesi için bir tedbir olarak düşünülmüş olmalıdır. Ancak belirtilmelidir ki vesikada da "âmâl-i siyasiye"yle<sup>60</sup> yani siyasi emellerle suçlanan kesimde ifade edildiği üzere bu ileri gelenlerin tümü değil, sadece bir kısmı doğrudan bir milli reflekse sahip olarak kodlanmıştır. Çünkü Celil'in de naklettiği üzere, Şeyh'in 1880 Ayaklanması'na en büyük zararı, yaptıkları talan ve soygunlarla ayaklanmaya şahsi çıkarları için sızmış bazı Kürd aşiret reisleri vermiştir.<sup>61</sup> Bu ise Şeyh'in hareketine katılan aşiret rüesasının bir kısmının Şeyhin muharriki olduğu milli ruha zarar verici hareket ettiklerini gösterir. Şeyh Ubeydullah'ın formüle ettiği milli harekete destek veren aşiretler ise, *Mengurî, Mameşî, Zerza, Mukrî, Debokrî, Caf, Şikakî, Gevrikî, Pîran, Ako, Zudi, Biran, Bradost, Bilbas* ve diğer aşiretlerdi.<sup>62</sup> Buna mukabil İran askerleri düzen sağladıktan sonra Güney Azerbaycan'dan Savucbulak'a yönelindiklerinde Celali Aşireti ise neferleriyle Şeyh'ten hazzetmeyen Makuni Timur Bey'le birleşerek Kürdler aleyhine Urmiye'ye saldırarak Şeyh kuvvetlerini gerileterek net bir şekilde bu ittifakta yer almamışlardır.<sup>63</sup>

Şeyh Ubeydullah'ın kıyamına giden atmosferde hükümet nezdinde problem oluşturabileceği düşünülen bey, aşiret

55 Halfin, 19. *Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 104-105; Mehmet Rezan Ekinci, "İngiltere'nin Şark Siyaseti ve Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'ne Etkileri". *Şarkiyat* 15/1 (Temmuz 2023), 392-415. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1276500>.

56 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, (Ankara: Ötge Yayınları, 1992), 25-26.

57 Nitekim Vefai'nin *Tuhfetü'l-Muridin* adlı yazma eserinde Şeyh Ubeydullah ile Süryani/Nasturi patrikliği makamında bulunan Molla-yı İsevi adını verdikleri Mar Şamun ile ihtilaf yaşadığı ve bu ihtilaf üzerine Mar Şamun'un beraberindeki askerleriyle Gever'e saldırdığı oradan da Nehri üzerine yürümek istediği bilgisi söz konusudur. Asurilerin sözkonusu dönemdeki faaliyetleri ve Şeyh Ubeydullah'la olan ilişkileri için bkz. Mirza Abdürrahim Vefai-i Savucbulağı, *Tuhfetü'l-Muridin*, yazma nüsha, vr. 45-46.

58 Şûra-yı Devlet makamından yazılan 889 numaralı layiha için bkz. BOA., Yıldız Perakende Şûra-yı Devlet Evrakı, *Y. PRK. ŞD.*, 1/13, (16 M 1298) 18.12.1880; Orhan Örs, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, (İstanbul: Nübihar Yayınları, 2019), 263-264.

59 "Diyarbakır Ciheti Komisyonları'na Talimat" için bkz. BOA., Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, *Y.A.HUS.* 160/111-2 H-28-04-1296/21.04.1879; Erzurum ve Van Komisyonlarla ilgili tafsilatlı bkz. Emel Demir Görür, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı 1878-1899*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 14-31; Oktay Bozan, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayeti'ne Etkileri ve Islahat Komisyonunun Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Sayı: 10/13 (Sonbahar 2015), 276.

60 BOA., *Y. PRK. ŞD.*, 1/13.1.

61 Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 91.

62 Celil, aşiretlerden "Mengürilerin 5 bin, Mameşilerin 5 bin, Zerzaların 8 bin, Mukrilerin 10 bin, Debokrilerin 10 bin, Cafların ise 50 bin tüfekte" isyana destek olduklarını belirtirken Rus kaynaklarının verdiği oldukça mübalağalı görünen bu sayılara ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır. Bkz. Celil, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, 83; Halfin, 19. *Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 108-111; Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürdler 1801-1900*, 125.

63 Halfin, 19. *Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 114.



reisi, ağa vd. tek tek tesbit edilmiştir. Abidin Paşa, verdiği talimatla bunların hepsinin Halep'e ve Sivas'a sürgün edilmesine karar vermiştir. Zira isyana çevredeki aşiretlerin katılım oranlarının hayli yüksek olmasının önemli bir payı vardır. Nefy edilen bey ve reislerin her biri için farklı farklı gerekçeler ileri sürülmüştür. Ancak buradaki mühim gerekçenin, Şeyh Ubeydullah hadisesinin bölgede meydana getirdiği milli refleksin yanında Avrupalı devletlerin Berlin Antlaşması'nda Kürd ve Çerkeslerin Ermenilere tazyik oluşturmalarına karşı tedbir alınması için yapılan baskıların da etkili olduğu anlaşılmaktadır.<sup>64</sup> Mesela 2. Abdülhamid döneminde Hemavend aşireti mensubları Anadolu, Bingazi, Rodos, Trablusgarb'a sürgün edilmişti.<sup>65</sup> Ayrıca Caf aşireti beyi Mahmut Paşa Trablusgarb'a, kardeşi Osman Bey ise Konya'ya gönderilme kararı alınmıştı. Ancak 2. Abdülhamid şeyh, ağa ve beylerin sürgün edilmesinin bölgede Ermeniler karşısında Müslümanların zayıf düşeceği dolayısıyla devletin İran/şii nüfuz karşısında sınırında zaafa düşeceğinden endişeleniyordu. Bu sebeple sürgün kararları durdurulmuştur.<sup>66</sup> Tüm bu örneklerden yola çıkılarak bu kaygılara sahip bir idarenin isyana karışanları sürgüne göndermesi, daha büyük bir tehlike algısına sahip olduğu izlenimi vermektedir. Bu da Şeyh'in dini kimliği ve otoritesi etrafında gelişen Kürdlerdeki milli bilincin yeşermesi endişesinden kaynaklanmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Dolayısıyla nefiylerin, Şeyh Ubeydullah etrafında gelişen kalkışmanın “Kürdistan mıntıkasına” yayılma riski ve tehdidi için alınmış bir tedbir olma ihtimali çok güçlüdür. Zira hem Şeyh'in aşiret reisleriyle olan toplantıları ve ardından kalkışmanın başlaması ve hem de Abidin Paşa'nın bu aşiret reislerini sürgüne göndermesi aynı dönemde gelişmiş olup zamansal olarak kesişmektedir. Bu tarihi kesişmenin bir tesadüf olmadığını bölgedeki bilgilerin hükümetçe takip altında olduğu, mezkur Gever kaymakamının belirttiği gibi hükümet yetkililerinin raporlarınca bilinmektedir. Bununla birlikte Avrupalı devletlerin Ermenilere karşı Kürd ve Çerkes baskısının engellenmesi talepleri ve nizamın tesisi için Anadolu'da ıslahatlar yapılması taleplerinin de bu sürgünlerdeki payı tamamen yok sayılamaz.<sup>67</sup>

Bu şartlar altında Anadolu ıslahatları ile ilgili “Kürdistan'a serkomiser” olarak atanan Adana Valisi Abidin Paşa bölgeye intikal etmiştir. Serkomiser Abidin Paşa, bölgede problem olarak gördükleri olgu ve şahısları teşhis etmiş ve yapılması gerektiğini düşündüğü ıslahatlarla alakalı rapor tutmuştur. 1880 senesinde ıslahatların önünde mani oluşturma ve asayişsizliği teşvik edeceğini düşündüğü bey, aşiret reisi, ağa ve toplumun diğer katmanlarından oluşan 132 eliti Halep'e ve Sivas'a sürgüne yollamıştır. Sürgünlerle ilgili tutulan raporlardan birinde sürgün kişilerle ilgili tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır.<sup>68</sup>

“...Diyarbakir'den Haleb ve Sivas'a tab'id olunan 100 neferden mütecaviz Ekrad içinde müstahakk-ı mücâzat birtakım eşhas-ı muzır var ise de bunlar arasında müteneffizan ve mu'teberandan ve ötedenberü saltanat-ı seniyyeye hizmet ve Bedirhan Paşazadelerin vuku'at-ı isyaniyesinde ibraz-ı hüsn-i sadakat etmiş bir hayli kesan dahi mevcud bulunmasından nâşi, bazı muntazır-ı mükafat iken vatan ve memleketlerinden tab'id ile mücazat olunduklarını ve birtakımı da haklarında olunan şikayât ve rivayât-ı bi-esas idüğünü bi'l-beyan tanzim-i hâl ile istid'â-yı ma'deletden girü durmadıkları Haleb'de icra kılınan istintak ve ta'kibat ve Sivas'da bulunanların bazıları hakkında Bekir Paşa hazretleri tarafından mevrud tahrirat ile kendülerinin birbirini müteakib keşide etmekde oldukları telgrafname meallerinden anlaşılmış ve bunların layıkıyla ahvaline vakıf olmayanlar suret-i tab'idlerinin nizâmat-ı seniyyeye müstenid olmamasına mebni, cümlesine mağdur ve mazlum nazarıyla bakmakda oldukları işidilmiştir...”

...İstintak ve tahkikat-ı vâkı'adan istidlal olunduğuna göre, **bu menfiye 3 kısım** olub bunlardan **biri**, pek çok fenalıklarda bulunmuş ve mezalim-i mütenevvi'a-i can-sûzane ile memleket ve halkı dehşet içinde bırakmış olduğu ve **bir kısmı da**, nizam ve hukuka karşı bazı fenalıklarda bulunub, üçüncü kısmı ise sû'i hâl ve mesâvîden külliyyen beriyü'z'z'imme bulunduğu halde, mücerred tağrib olunanların teksir-i a'dâd ile halkın nazar-ı dikkati celb eyliyor ve şu işin kesb eyleyeceği ehemmiyet, bilahare **âmâl-i siyasiyelerinin husûlüne** medâr olur fikriyle bazı ashâb-ı ağrâzın isnâdâtına uğramıştır.”<sup>69</sup>

Sürgüne gönderilen bölgenin ileri gelenleri içerisinde, yukarıda ele alınan raporda yer alan iddialara göre, Bedir-

64 Belgede 128 kişiden bahsedilmişse de nefy edilen aşiret bey ve reislerin sayısının 132'ye tamamlandığına dair bkz. BOA. Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS.), 167/25, v. 5/2, 3, 4, 14 C 1295/14.05.1881.

65 Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati*, 161.

66 Dinç, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati*, 249.

67 *Berlin Kongresi*, (Matbaa-yı Amire, H. 1298), 271; Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, (İstanbul: Eren Yay. 1993), 37-43.

68 BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 16 M 1298/18.12.1880. Bu klasör, 1880 yılında Vilayat-ı Şarkıyye'de yapılması tasarlanan ıslahatlar amacıyla gerçekleştirilen sürgünlerle ilgili Kürdistan Serkomiseri sıfatıyla Abidin Paşa'nın layihalarının da bulunduğu telgraflar, dilekçeler ve resmi belgeler dahil 17 adet belge dizisinden oluşmaktadır. Vesikaların tarih aralığı 1880 Nisanı'ndan Aralık ayı sonuna devam etmektedir.

69 “*Dahiliye Nezareti Celilesi'ne Takdim Olunan Layiha Suretidir*” bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, varak numarası (bundan böyle sadece v. olarak belirtilecektir.) 3, 3 B 1297/11.06.1880.



han Paşa isyanında hükümete sadık bir şekilde devlet yanlısı olarak yer almış bazı kimseler de bulunmaktadır. Bu şahıslar mükafat beklerken sürgünle cezalandırılmaları karşısında, ardısıra çektikleri telgraflar yoluyla haklarındaki şikayetlerin asılsız olduğunda ısrar ettiklerini ve durumlarının gözden geçirilerek adalet beklediklerini ifade etmişlerdir. Bu şahıslar hakkında gereği üzere tam bilgiye sahip olmayan görevlilerce, sürgünlüklerinin nizama uygun olmadığına dair tüm sürgünlerin mağdur ve mazlum gözüyle değerlendirildiği belirtilmiştir.

Soruşturmalar neticesinde sürgünlükler üç grup olarak tasnif edilmiştir. *Birinci grubun* bulundukları mahallerde halka birçok zulüm ve fenalıklarda bulunarak korku salmış kişilerden *İkinci grubun* da düzene ve kanunlara uymayan kişilerden oluştuğu belirtilmiştir. Üçüncü grup ise, kötü davranışlarla ilgileri olmadığı halde, sürgün edilenlerin sayısındaki artışla birlikte, meselenin halk nezdinde *siyasi fikirlerin doğmasına yol açma olasılığı nedeniyle* bir takım kötü niyet sahiplerinin bu açıdan yakıştırmalarına maruz kalanlar oldukları belirtilmiştir. Önceki iki gruptan farklı olarak bu son grubun içerisinde siyasi emellerle milliyetçi bilinci teşvik etmeye mütemayıl kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira, sürgün edilen kişiler Kürd elitleri olduğuna göre, bunlara suç unsuru oluşturacak şekilde isnad edilen siyasi fikirlerden maksadın tarım, ekonomi veya dini ihtilaflar üzerine politik müzakereler gibi unsurlar olmayacağına göre kast edilen şeyin Şeyh Ubeydullah ile ortaya çıkan Kürd siyasi mefkuresinin bölgedeki etkilerinin yaygınlaşmasına duyulan endişe olmalıdır. Zaten bu şahısların hükümetle ilgili idari ve bürokratik işlerine dair herhangi bir probleme değinilmemiştir. İsyan sürecinde de bu Kürd beylerinin hükümetle olan bürokratik işleriyle ilgili bir siyasi emele ya da fiile rastlanılmamaktadır. Zira yabancı misyonların raporlarında belirttiği, Şeyhin aşiretleri Kürd milli mefkuresi ve isyanı için topladığı Kürd Ligi çabalarıyla birleştirildiğinde güdülen siyasi emelin birçok hususla birlikte Kürdlük bilincine dair olabileceği akla gelmektedir. O halde belirtilen siyasi emellerin özellikle Şeyh Ubeydullah isyanının karakteriyle ilişkili olarak Şeyhin İslami damarının yanında Kürd ulusalcı fikirlerinin de kast edildiği düşünülmektedir. Bununla birlikte vesikada ayrıca siyasi fikirleri doğuracak diye suçlayanların kim olduğuna dair ise hiçbir bilgiye değinilmediği görülmüştür.

Dış politikanın iç politikaya malzeme üretecek cinsten gelişmelerin olduğu bu aşamada Abidin Paşa'nın yanı sıra Ma'muretü'l-Aziz Valisi Ahmed Aziz Paşa da ayrı bir rapor hazırlamıştır. Aziz Paşa, bu havalideki Ermenilerin umumen Rusya'ya yönelmişlerken küçük bir kesiminin ise şu sıralar İngilizlere meyletmeye başladıklarını ve Kürdlerin de yüzlerini Rusya'ya çevirmeye başladıklarını tesbit etmiştir. Kürdlerin sayısının çokluğu münasebetiyle de kendi taraflarına çekmeye teşebbüs ettikleri kuvvetle muhtemeldir, diye belirtir<sup>70</sup> Bu tesbitlere göre, mıntıkadaki atmosfer batılı devletlerin müdahalelerine muzahir bir hale gelmiştir. Ahmed Aziz Paşa, üç ay sonra çektiği şifre telgrafta bu defa, bölgedeki genel durumla ilgili yapılacak ıslahat için gereken esas tedbirler hususunda mevcut atmosfere, koşullara, halkın karakterine ve eğilimlerine ne kadar münasib olursa o kadar pozitif etki bırakacağını belirtir. Gerek Diyarbekir Vilayeti gerekse civar vilayetlerde en çok rüşvetin ve zulümlerin önü alınarak iyi bir idare kurulmalıdır. Vali telgrafının nihayetinde bu değerlendirmeleri memuriyetinin bir gereği olarak yaptığını ifade etmiş ve bir örneğini Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir.<sup>71</sup> Ona göre, mütalaası çerçevesinde adımlar atıldığı takdirde burada arzu edilen sükunet sağlanacaktı. Keza anlaşıldığı kadarıyla Aziz Paşa, izlenen sürgün politikasıyla ilgili Abidin Paşa ile aynı fikirde mutabık değildi ve alınan sert tedbirleri eleştiriyordu. "Kürdistan'da uygulamaya konacak ıslahatlar" ve alınan nefy tedbirleri ile alakalı tahkikat yapmak için yetkilendirilen Aziz Paşa, alınacak tedbirlerde aşırıya kaçılmasını istememiştir ve mıntıkanın hassasiyetlerinin gözetilerek buna münasib tedbirler alındığı ölçüde ıslahatların faydalı ve tesirli olacağını açıklamaya çalışmıştır.

Abidin Paşa'nın, Aziz Paşa'nın fıkı-i muhalifine göre ayrıntılı bir şekilde hazırladığı raporunda, halktan birçok kişinin nefyedilenleri şikayet ettiğini belirtir. Menfiyelerin/Sürgüne uğrayanların geri döndükleri vakit şikâyeteye başvurarak aleyhlerinde tanıklık yapanlarla hesaplaşacakları şeklinde akrabalarına yazdıklarını ve bu yollu haberler gönderdiklerini ekler. Buna benzer ulaşan haberler, halkın oldukça büyük bir telaşa ve korkuya kapılarak bulundukları mahalleri terk etmelerine yol açmıştır. Menfiyelerin varlıklarının yapılacak ıslahatlar için mani teşkil edeceğini, bu noktada hükümetin hangi biçimde olursa olsun onların mahallerine dönmelerine müsaade etmemesi gerektiğini, dönmeleri halinde bölgede devlet otoritesinin azalacağını ve halkın mustarib bir vaziyete düşeceğini ve güvenlik ortamının bozulacağını ekler. Vilayat-ı Şarkiye'deki dost-düşman gözündeki mevcut durumun ve siyasi tesirin zaten kafi derecede kötü halde bulunduğunu belirterek, sürgünlerin aileleriyle birlikte Şam'a ya da uygun yerlere yerleştirilmelerini salık verir.<sup>72</sup> Dolayısıyla Aziz Paşa'dan farklı olarak Abidin Paşa, ıslahatların başarıya ulaşması için sürgünlerin sadece kendileriyle sınırlı değil, ailelerinin de onlarla birlikte bulundukları mahallerden uzak Şam benzeri mahallere uzaklaştırılmalarının münasib olacağını savunur.

70 "...Ekra'dın kesret-i a'dâdı mülasebesiyle celbleri esbabına tevessül ve teşebbüs olunmuş olması ihtimalat-ı kaviyyeden gayr-i baidir..." BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 3 B 1297/11.06.1880.

71 "Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesi Canib-i Alisine", BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 22 Ağustos 1296/03.09.1880.

72 BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 16 M 1298/18.12.1880.

Buna mukabil Diyarbakir Müfettişi de sürgün beylerin memleketlerine iade edilmeleri ihtimali fikrine karşı Ermenilerin de korku ve telaş içinde bulunduklarını yazar. Beylerin büyük bir kesiminin yerli halka, idareye zarar verdiğini ve güvenliği ihlal ettiğini, bu nedenle Ekrâd ahalisinin şikayetlerinin pek mühim olduğunu belirtir. Sürgünlerden bir kesimin suçunun bulunmadığını fakat bunların yargılamalarının şayet Diyarbakir'de yapılırsa, yabancı-yerli ahalinin korkudan şikayetlerini geri çekebilmelerinin olası olduğuna ve bu durumda ise davaların nihayetsiz ve ortada kalacağına işaret eder.<sup>73</sup>

Abidin Paşa heyetine muhalif bir başka raporda dikkat çekici uyarılar ve suçlamalar mevcuttur. Abidin Paşa ve beraberindeki soruşturma heyetinin sürgün bey ve reislerin mahallerinden uzaklaştırılmaları için halka bazı talimat ve telkinlerde bulunarak onlara karşı kıskırttıkları suçlaması yöneltmiştir.<sup>74</sup> Yani Abidin Paşa ve ekibinde bulunanların sürgünleri haklı göstermek üzere ahaliyi sürgünlere karşı gizlice teşvik ettikleri iddia edilmiştir. Bu rapordaki suçlamaların haklılık payı varsa bu durumda Abidin Paşa ve heyetinin Kürd ileri gelenlerine yönelik suçlamalar için kasıtlı hareket ettiği ve suç isnadı ürettiği düşünülebilir. Bu durumda da Abidin Paşa'nın bölgeyi yatıştırmak üzere tecziyelerle ilgili kafasında tasarladığı ve hazırladığı acı bir reçeteyi uyguladığı değerlendirilebilir.

Konuya dair raporların bulunduğu vesikada, reislerin sürgüne mahkum edildiği dönemin, İngilizlerin bölge üzerinde nüfuz kurmaya çalıştığı bir devreye denk geldiği ve sürgün bey ve ağalardan boşalan nüfuzu İngilizlerin yerlerdeki Ermeniler üzerinden doldurma tehlikesinin belirttiği ima edilmiştir. Sürgün edilen beylerin içerisinde kötü fikirlerle suçlanacak birkaç kişi bulunsada çoğunluğun günahsız ve temiz davranış üzere olduğu, dolayısıyla bunların gereksiz yere sefaletle duçar ve perişan edildiği iddia edilmiştir. Vesikada Abidin Paşa'nın içlerindeki beş altı kötü kişi üzerinden Kürdleri mahallerinden kaldırarak oraca *asabiyet-i kavmiyelerine*/ulusal kimliklerine yani Kürdlüklerine dair nazik bir olguyu uyandıracak muamelede bulunmasının uygun olmadığı vurgulanmıştır. Keza İran sefaretinde bulunan Muhsin Han'ın Sultan'ı ziyaret ettiği esnada Şah'ın sunduğu teklifin de kabul edilemez olduğu belirtilmiştir. Şah'ın, Şeyh Ubeydullah ile akrabaları ve bağlılarının ve on beşe balığ Kürd reislerinin sınır boyundan uzaklaştırılarak İran Hükümeti'ne teslim edilmesi talebinin mezhepsel bir anlaşmazlıktan kaynaklanan bir düşmanlık hissiyle yapıldığı iddia edilmiştir. Oysa mal, hane, ırz ve canlarından emin olunmadığı takdirde Şeyh ve beraberindeki Sünnilerin mecburi bir hicretle İran Hükümeti'ne teslim edilmesinin vicdana sığacak bir davranış olmadığı not edilmiştir. Zira Osmanlılar evvelden beri mültecileri korumuş olup 2. Abdülhamid Han'ın saltanatı zamanındaki Macar Mültecileri ile ilgili müşfik tutumu ve uygulamaları bilinmektedir.<sup>75</sup> Görüldüğü üzere sürgünler üzerinden yapılan eleştiride genel karşılaştırmalar yapılmıştır. Burada Ma'muretü'l-Aziz Valisi Ahmed Aziz Paşa mezkur hadiseye ilişkin alınacak tedbirlerle ilgili Abidin Paşa'ya muhalif ve taban tabana zıt fikirlerle onu, davranış biçimini ve hareket tarzını eleştiriye tabi tutmuştur. Dolayısıyla Adana Valiliğinden Kürdistan Serkomiserliğine tayinle sert tedbirler aldığı belirlenen Abidin Paşa ile Aziz Paşa meselenin çözümüne dair zıt fikirler öne sürmüştür. Bu üst düzey bürokratlar arasında beliren zıt fikir ve tutumların bölgeyi yakinen tanıyan bir bürokrat ile sonradan tayinle mahalle gelen iki bürokratin farklı yaklaşımlarından ileri geldiği değerlendirilmektedir.

Bürokratların yaklaşımlarında oluşan zıtlıkların sebebinin bir nebze de sürgünlerin bazılarına isnad edilen suçların asılsız olmasından/sabit olmamasından kaynaklanmıştır. Dahası davaya konu evrakların eksik, yetersiz ve tam olarak hazırlanmamış olması da cabasıydı. Bu eksikliklerle ilgili şikayetler Dersaadet İstinaf Mahkemesi'ne intikal etmiştir. Evrak eksikliklerinin tamamlanması için diğer ön mahkemeler ve bunların müdde-i umumilikleri arasında iç yazışmalar yapılmıştır. Bu arada sürgün edilenler, suçlarına dair sorguların ve müddei konumdakilerin sürgün edilenlere atılı suçlar konusunda belge kayıtlarının olmaması ile uzayan sürgünlükler gibi birçok usulsüzlükle ilgili Dersaadet sürekli biçimde sıkıştırılıyordu. Aşiret mensupları 2. Abdülhamid'den merhamet talebiyle Dersaadet'e geliyordu. Rüesa ve beylerin mazlum olduklarına yönelik arzu hallerin sayısı da artıyordu. Tüm bunlar Dersaadet'i zorlayan sebepler arasında bulunuyordu.<sup>76</sup> Keza belirtildiği üzere Ma'muretü'l-Aziz Valisi Aziz Paşa'nın mıntıkaya yakın ve ahalinin mizacına aşına olması buna mukabil Kürdistan'a serkomiser olarak tayin edilen Adana Valisi Abidin Paşa'nın mıntıkaya uzak ve ahalinin kültürünü yakinen tanımayışı da değerlendirmelerdeki çelişkilerde etkili olmuş olabilir. Neticede çözüm olarak sürgün projesini öngören bürokratlarla daha yumuşak bir ikazı kafi bulan bürokratlar arasında, bölgenin elitlerine karşı takınılan tutumda belirgin bir ikileme düğüldüğü anlaşılmaktadır.

Şeyh Ubeydullah Hadisesi ve ardından yaşanan bu sürgünlerle bölgedeki Ermeni milliyetçi hareketleri de göz önünde bulundurulduğunda huzursuzlukların yatıştırılmasına yönelik siyaset aksında değişikliğe gidildi. Osmanlı

73 “Şûra-yı Devlet”, BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 16 M 1298/18.12.1880.

74 “ahali-i gafileye her türlü menviyat ... ifa ettirmek için bazı talimat ve telkinat-ı hafiyede bulundukları” şeklindeki sürgün edilenlerin savunulduğu şeklindeki değerlendirme için bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 2/1, 14 C 1298/14.05.1881.

75 BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 2/1, 14 C 1298/14.05.1881.

76 BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 1/1, 12 Ca 1298/12.04.1881.

Hükümeti, Kürd aşiretlerini çoğunlukta oldukları bölgede Sultan 2. Abdülhamid'in adını verdiği Hamidiye Alayları teşkilatına katılmaya teşvik ettiler. Kürdlerin hükümete ısındırılma siyasetiyle öncekinden farklı bir şekilde belirgin bir yumuşama politikası izlendi. Hamidiye alaylarına katılan Kürdler birlikte yaşadıkları Ermenilerin muhtemel kal-kışmalarına karşı orduya muavenet unsuru olarak hazırlanmaya çalışıldı. Ayrıca aynı politikanın tamamlayıcı unsuru olarak Kürd aşiret çocuklarının aşiret reislerinin bağlılığını kuvvetlendirmeye yönelik kadimden uygulanagelen rehin siyasetini çağrıştıran biçimde payitahtta Aşiret Mektepleri'ne alındılar. Buradan mezun olanlar doğrudan aşiretleri-nin mensub olduğu alaylarda görev almak üzere eğitim aldılar.<sup>77</sup> Tüm Osmanlı coğrafyası milliyetçi dalgalarla adeta sarsılırken 2. Abdülhamid, birleştirici politikasının ana eksenini İslamcılık üzerinden yürütüyordu. Böylece son hadi-selerle bağlılıkları zayıflayan Kürdler halifeye, hükümete ve devlete tekrar ısındırılmaya çalışıldı.

## 2. Sürgün Beyler, Aşiret Reisleri ve Ağalar

*Hapishane-i Umumi Müdürlüğü* kayıtlarında sürgün edilen çavuş, ağa, şeyh (hem dini önder hem de aşiret reisi anlamında), paşa, tüccar, kasap, çiftçi, bey, aşiret rüesası gibi toplumun ileri gelenlerinin toplam sayısı 128 aded olarak gösterilmiştir. Ancak tabloda tarafımızca ayrıntılarıyla gösterildiği üzere tek tek toplandığında gerçek sayının 132 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Rakam toplamındaki uyumsuzluk Hapishane idaresinin aynı aileye mensub olan kişileri mesela kardeşleri tek hanede göstermesinden ve aynı sıra numarasıyla kaydetmesinden kaynaklanmıştır. Ay-rıca idare, kayıtlar arasında bulunan on dört şahsı aşiret reislerinin hizmetkarları olarak belirtmiştir.<sup>78</sup> Fakat hizmetkar oldukları belirtilen bu şahıslar toplam sayıya dahil edilmemiştir. Toplam sayı konusundaki karışıklığa mahal veren neden bu şekilde izah edilebilir. Bu hususla ilgili tesbitler takip eden isimlerle ilgili açıklamalarda yer yer belirtildi. Orijinal tabloda ise kardeş ve akrabalık bağıyla bağlı olanlar birlikte ve tek satırda gösterilmişti. Aded ile ilgili tutar-sızlığın bir diğer sebebi de budur. Bu karışıklık her isim ayrı bir şekilde numaralandırılarak listedeki gerçek sayının ortaya çıkarılmasıyla giderildi. Neticede sürgüne tâbi tutulan 132 bey, aşiret reisi ve 14 hizmetkardan mürekkep 146 kişilik isim listesi şu şekilde sıralanmıştır:<sup>79</sup>

1. Siird Sancağı'nda Reşkotan Aşireti Reisi Mustafa Kutto Ağa<sup>80</sup>, 2. Garzanlı Hacı Fettah Bey, 3. Merhum Hacı Fettah Bey'in biraderi Hamid Bey, 4. diğer biraderi Emin Bey, 5. Merhum Hacı Fettah Bey'in oğlu Seyfeddin Bey, 6. Alikan Aşireti ağası Ömer Pertev Ağa, 7. Garzan dahilinde Pencînar Aşireti ağası Çeto Ağa, 8. Şirvan'da Şir Bey-zade İsmail Bey, 9. Şirvan Kazası'nda Said Bey ve 10. oğulları Fettah ve 11. Hurşid Beyler, 12. Şirvan Kazası'nda Usturkan Aşireti ağalarından Şêr Bey ve 13. Süleyman Ağalar, 14. Şirvan Kazası'nda Kefre karyesinden (köyünden) Muhammed Bey, 15. oğlu Halil Bey ve 16. diğer oğlu Muhammed Bey ve 17. diğeri Derviş Bey, 18. Şirvan Kaza-sı'nda Nuvin karyeli İbrahim oğlu Abo Ağa, 19. Şirvan Kazası'nda Hizan nahiyesinde Khursi<sup>81</sup> karyeli Muradoğlu Ağa, 20. taallukatından (akrabaları) Çeko oğlu Süleyman, 21. ve Kasım oğlu Selim, 22. Hizan'da Hirid karyeli Aziz oğlu Ali Ağa, 23. Şirvan'da İrun nahiyesinde Telli ve 24. Abdi Beyler ve 25. Hanedan'dan Şerif Bey, 26. Şirvan'da Hob karyeli Kerim Bey, 27. Hacı Fettah Bey'in taallukatından Reşid Bey oğlu Muhammed Ali Bey, 28. Sason Ka-zası'nda Bekiran Aşireti Ağası KekVe(y?)s Ağa<sup>82</sup>, 29. Pencînar Aşireti Ağavatından Bekiro Ağa, 30. Alikan Aşireti Ağası ZohrabAğa, 31. Beranlı Aşireti'nden Şiro Ağa, 32. Pencînar Aşireti'nden Cindî Ağa'nın oğlu Lindî Ağa, 33. refiki (arkadaşı) Celil bin Halid Ağa, 34. Reşkotan Aşireti'nden Salih bin Sili Ağa, 35. Sason'da Papo karyeli Hüseyin Ağa'nın oğlu Genco Ağa, 36. Milikan karyesi ağavatından Mûri Ağa, 37. refiki Halef Ağa, 38. Sason Kazası'nda Comanlı Aşireti reisi Hacı Hamo Ağa, 39. Pervarili Nahiyesi'nde Khaskhar karyeli Telli Ağa, 40. Timur bin Cihangir Ağa, 41. A'taf karyeli diğer Cihangir Ağa, 42. Derviş Ağa, 43. Deştê Tan karyesinde Kasım bin Fendi Ağa, 44. Erde Kazası'na tâbi Çan karyeli Ömer Ağa, 45. Beşiri Nahiyesi ağavatından Tilmizli Mîrza Ağa, 46. Zercil karyeli İbrahim Haso Ağa, 47. oğlu Haso, 48. diğer oğlu Zerko, 49. karye-i merhumeli (aynı köyden) Ali Muhammed Bey Ağa, 50. Sinan karyeli Hacı Reşid Ağa, 51. El-Hadîn (Medine?) karyeli Said Ağa 52. Ganco Veyş karyeli Şuveys (Şoli?) Ağa,

77 Mehmet Rezan Ekinci, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimati". Şarkiyat 9/2 (Kasım 2017), 703-724. Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy.dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, 172-175; Abdurrahman Qasimlo, *Kürtler ve Kürdistan*, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2009), 61; Rehin siyaseti, bağımsız grupların kontrolü için rakiplerin oğullarını merkezde alıkoyma şeklinde kadimden birçok siyasal yapı tarafından uygulanagelen politik bir stratejik mekanizmanın unsurudur. Bkz. Fasih Dinç, "Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti", (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 97-134.

78 BOA, Y. A. HUS. 167/25, varak 5/2, 3, 4, 14 C 1298/14.05.1881.

79 . Parantez içi çeviri ve isimlerin Kürdçedeki ve bölgedeki kullanımı tarafımızca eklenmiştir. Osmanlıca orijinali ile karşılaştırınız. BOA, Y. A. HUS. 167/25, varak 5/2, 3, 4, 14 C 1298/14.05.1881.

80 Orhan Örs, "Reşkotan Aşireti Reisi Mısto Quto: Bir Halk Kahramanı mı? Yoksa Eşkıya mı?", Şekavet, Hıyanet, İsyân Genç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık, (ed. Yalçın Çakmak-Ahmet Özcan), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 265-284.

81 "Kh" veya "x" sesi, Arabça alfabedeki hırıltılı "h" sesini karşılamaktadır.

82 Kek Vêş Ağa büyük ihtimalle Kek Veyî isminden bozulmuş ve Kek Veyş olması muhtemeldir.



53. Şeyh Şoban karyeli Emin Ağa 54. İsa Ağa 55. Hamid Ağa 56. Milli Aşireti Ağaları Timavî-zade İbrahim<sup>83</sup> ve 57. Muhammed ve 58. Ali Ağalar ve 59. Karakeçi Aşireti reisi Halil Bey 60. biraderi Dirê'ê<sup>84</sup> 61. Silvanlı Abdullah Bey 62. Kulblu Telli Ağa ve 63. biraderi Mîrza Ağa 64. Silvanlı Reşid Ağa 65. Hazrolu Seyfeddin Ağa 66. Kasır karyeli Hasan Ağa 67. biraderi Ali Ağa 68. Dilêser karyeli Hüseyin bin Ali 69. Hesar nahiyesi Ağası Abdurrahman oğlu Muhammed Ağa 70. Ayn Kâf karyesi muhtarı Hasan Kanco 71. Kercos<sup>85</sup> nahiyesi ağası Hasan Şemdin-zade Hüseyin Ağa ve 72. biraderi Osman Ağa 73. Kifri karyeli Cibtil bin Abdi Ağa 74. 'Arnaslı Osman Timur Ağa 75. Saruhan bin Osman Ağa 76. Nefs-i Siirdli Hamid Ağa 77. biraderi Reşid Ağa 78. diğer biraderi Hacı Musa Ağa 79. oğulları İsa<sup>86</sup> ve 80. Hamza ağalar 81. Zabtiye Mülazımı sabık Hacı Süleyman Ağa 82. Yusuf Ahmed Hacı 83. karındaşı İsa Efendi 84. Hacı Nimet Çavuş 85. Hüseyin Çavuş 86. Hamid oğlu<sup>87</sup> Abdurrahman 87. Fettah oğlu Mustafa 88. Şırnaklı Ağa Yusuf oğlu Muhammed Ağa 89. Tayy şeyhi Abdurrahman 90. Çilbeg (Çilpêk, Çêlik?) ağası Ali bin Remo 91. Hesar nahiyesinin Ağası Abdurrahman Ağa'nın oğlu Muhammed Ağa 92. Habizbinî nahiyesi Ağası Hasan Temo 93. biraderi Ali 94. Timurili Şeyh Abdulhay 95. Taşlıbiro Halilo oğlu Dilli 96. biraderi Fethi 97. Ahmed Muhyi 98. Kefer-havar karyeli Muhammed Bey bin Halef Bey 99. İsmail Virdî 100. Millü Ağası Yusuf Ağa<sup>88</sup> 101. Kercoslu (Gercüş) Hasan Şemdin-zade Hasan ve<sup>89</sup> 102. Osman Ağalar 103. Ramanlı Abdi Halef 104. Bâraflı Süleyman el-Hüseyin oğlu İbrahim Ağa 105. Alıkan ağası Abdi Ağa 106. İsi karyeli Serokhan 107. İnötlu Şa'bo 108. Hasankeyfli İbrahim Nimet'in oğlu Nu'man 109. Ramanlı Abdi Halef'in oğlu Halef 110. Kefêrîli (Kifri) Halil bin Abdulhay 111. Meşkinli Ahmed Ağa 112. Meşkinli Hami Paşa 113. Midyatlı 'Anter 114. Ali Bali Bey ve 115. refiki Hasan Bey 116. Mardinli tüccardan Ahmed Ağa bin Mustafa 117. Mardinli Kasab Hamid Ağa bin Mahmud 118. Çiftçi Veli Ağa bin İbrahim 119. biraderi Kaso 120. Milli Aşireti reisi Yusuf Ağa bin Şeyh Musa 121. Midyatlı Hacı Abdullah Ağa bin Halef 122. oğlu Halef Ağa 123. Midyatlı çiftçi Abdi Ağa bin Bozo 124. Midyatlı tüccardan Numan Ağa bin İbrahim 125. Midyatlı Ali Ağa bin Ali 126. İbrahim Ağa bin Süleyman 127. Ahmed Ağa bin Abdi 128. Meşayihden Abdullah Efendi 129. Çiftçi Ali Ağa bin İsa 130. Safer Tamaç Ali oğlu Derviş 131. Midyat Kaza'lı Muhammed Bey<sup>90</sup> ve 132. Abdi Kahya

Balada muharrer beylerin teba'ası olduğu Bab-ı Zabtiyye'ce gönderilen defterde esamisi muharrer bulunanlar

133. Siirdli Rikkat bin Numan 134. Hizanlı Şeyh Muhammed bin Şeyh Resul 135. Hobanlı Abdi bin Osman 136. Şırnaklı Abdullah bin Şahin 137. Garzanlı Muhammed bin Hacı Maruf 138. Siirdli Abdal bin Seyyid Muhammed 139. Siirdli Mecid bin Hasan 140. Garzanlı Hamo bin Cundî 141. Midyatlı Hasan bin Gayr 142. Midyatlı Hasan bin Muhammed 143. Kolaklı Kıtto bin Osman 144. Diyarbakırlı İskender bin Muhammed 145. Siirdli Ali bin Abdullah 146. Silvanlı Feyo bin Abdullah<sup>91</sup>

Görüldüğü üzere sürgüne gönderilen kişiler sıradan insanlar olmayıp toplumun ileri gelenleri ve elitleridir. Bunların bir kısmı döneminin aşiret reisleri, beyi, ağası, muhtarı ve hatta yurtluk-ocaklık hanedanından olup idari ve askeri vasfa sahip paşa ve çavuş gibi kişiler olduğu görülmektedir. Tüccar, ve çiftçi gibi iktisadi sınıftan kişilerin yanında

83 Karakeçili ve Milli aşiretleri riyasetinin nefy edilme sebeplerine dair *Hapishane-i Umumi Müdürlüğü*'nün tuttuğu kayıttan, iki aşiret halkının da reislerinin teşvikiyle vergi vermekten kaçındıkları belirtilmiş ve devam edegelen çatışmalarının müsebbibinin de bu reisler olduğu iddia edilmiştir. Bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/3, 14 C 1298/14.05.1881.

84 Dirê'e ya da Direhê, Abdurrahman adının mahaldeki ahali tarafından kısaltılmak suretiyle kullanılan biçimi olabilir. Bu yorumla ilgili olarak bkz. Şevket Beysanoğlu, *Antıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.2., (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., 2003), 768. Bununla birlikte Karakeçili Aşireti mensubu Enver Karakeçili, bu ismin kadimden *Direhê* biçiminde kullanılageldiğini ve aşiret yaşlıları arasında bu ismi taşıyanların bulunduğunu belirtti. (Enver Karakeçili, "Karakeçili Aşireti ile İlgili Meseleler", 20.05.2022).

85 Kefrczew günümüzde Gercüş. Kefr Süryanca köy, yerleşim yeri cevz de ceviz anlamındadır.

86 Hamza ve İsa Ağalar (79 ve 80 numaralı) kardeşler ve iki kişi olmalarına rağmen orijinal vesikada aynı sırada "bu dahi" şeklinde bir kişi gibi sayılmıştır. *Hapishane-i Umumi Müdürlüğü*'nün kayıtlarındaki 128 sayısındaki tutarsızlıkların müsebbibinin biri de bu kayıttan kaynaklıdır. Dolayısıyla sayı 132 olmalıdır. Bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/3, 14 C 1298/14.05.1881.

87 Bir noktada katibin Arapça oğlu anlamında "bin" yazımını terk ettiği görülmektedir. Dolayısıyla m listedeki "oğlu" ibaresi katibe aittir.

88 Millü ağası Yusuf Ağa ile Şeyh Musa oğlu Milli Aşireti Reisi Yusuf Ağa'nın (sıra 120'de) benzer kimseler olma ihtimali mümkün olup bu şekilde mükerrer kayıt düşülmüş olabilir. Ayrıca Yusuf Ağa'nın, Millilerin Mardin şubesi olan *Milli-i Kebîr* aşiret ağası olmalıdır. Zira, , Urfâ, Karacadağ ve Viranşehir cenahlarındaki çöl ve kırsal kesimdeki Milli Aşireti Reisi Timavîzade Milli İbrahim Ağa'dır. Bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/4, 14 C 1298/14.05.1881.

89 101 ve 102. sıradaki (Gercüş) Kefrczewli Hasan Şemdin-zade Hasan ve Osman Ağalar da aynı satırda bir kişi olarak sayılmıştır. Bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/4; Kefr Süryanca'da köy ya da yerleşim yeri anlamına gelir. Cewz ise Kürdçe'deki "güz" kelimesinden alınmadır. Güz, ceviz demektir.

90 Midyat Kaza'lı Muhammed Bey ve Abdi Kahya (131 ve 132. sırada ayrı saydığımız) dahi tek sırada gösterilmişlerdir. Bu noktadan sonra bir çizgi çekilmiş ve 128 şahıs olduğu takip eden notla belirtilmiştir: "Ekred-i merkumeden mevcut bulunan 47+81 na-mevcut olan= Yekûn 128." Balada muharrer beylerin teba'ası olduğu Zabtiye'den gönderilen defterde esamisi muharrer bulunanlar", kaydından sonra da beylerin hizmetkarı olduğu yazılan 14 kişinin ismi yazılmıştır. Sonra cümle-i yekûn (toplam aded): 142 yazılarak yekunun 132+14=146 olması beklenirken belgenin aslında toplam 142 gösterilerek sehiv yapılmıştır. Bkz. BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/4.

91 BOA, Y. A. HUS. 167/25, varak 5/2, 3, 4, 14 C 1298/14.05.1881.

dini ve/ya yönetici vasfını haiz şeyh/meşayih gibi önderler de bulunmaktadır. Ayrıca dikkati çeken husus Şirvan<sup>92</sup>, Sason, Silvan, Mardin, Siird gibi kadimden hükümet ve yurtluk-ocaklık, Meşkin, Milli, Raman, Garzan, Reşkotan, Pencînar, Usturkan, Alikan gibi mîr-i aşiret türü idari statüye sahip mahal ve mıntikalardan aşiretler de yer almıştır.

Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa'nın nefy ettiği bu kişilerin adları cezaevi idaresi tarafından *Esami Defteri*'ne kaydedilmiştir. Tüm Kürd beyleri ile ilgili kaydedilen belgeler, 1881 Mayıs'ının 14'ünde hala Bağdad müdde-i umumiliği/başsavcılık görevinde bulunan Seyyid Ahmed Efendi, Suriye eski müdde-i umumi İsmet ve Hakkari eski müdde-i umumi tarafından birebir tahkik edilmiştir. Buna göre, hiçbir tahkikatın ve sorgunun Ceza Muhakemat Usulü ile hukuk kurallarına uygun yürütülmediği sonucuna varılmıştır. Savcıların incelediği tüm evrak mütalaa edilmiş ve bu evrak içinde Abidin Paşa'nın birkaç satırlık raporu, Komiser Mustantıkı/Sorgu Hakimi'nin rapor biçimindeki bir fezlekesi/karar özeti, Mardin İdare Meclisi'ne ait bir mazbata ile türlü iddia ve değerlendirmelerin bulunduğu yazışmalar olduğu görülmüştür. Buna göre, Suriye, Hakkari ve Bağdad savcıları fezleke maddelerine ve Mardin Meclis İdaresi'nin kaleme aldığı tutanak örneğinden hareketle Abidin Paşa'ya ve yetkililere arz etmek üzere özet çıkarmışlardır. Özetle yer alan tesbitlere göre, sürgün edilen beylerden bazılarının adlarının yer almadığı tesbit edilmiştir. Ayrıca Bab-ı Zabtiye'den alınan bilgilere ve bu kişilerin ifadelerine göre onlar Halep'te sorgulanmıştır. Evrakta belirtildiği üzere, bu beylerden 2 kişi suçsuzdur ve 14 kişi ise bazı beylerin hizmetkarlarıdır. İsimleri yazılı beylerle ilgili iddialar Hapishane Umum İdaresi tarafından gönderilen *Esami Defteri*'nde belirtilmiştir.<sup>93</sup>

### 3. Sürgün'den Firar: Vatan-ı Aslî'ye Dönüş

Sürgünlere ilişkin mahallerinden gönderilen resmi belgeler, arzuhaller, raporlar, telgraflar ve yazıların tümü Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nde toplanmıştır. Bunların içerisinde “Kürdistan serkomiseri Abidin Paşa'nın sürgün ettiği Rüesa-i Ekrad'dan ve saireden Çeto ve Muhammed'le yüz küsür ahabının sadrazam makamına, Dahiliye ve Harbiye nezaretlerine çektikleri telgraflar vardır. Ayrıca o havali ahali tarafından patrikanelere gelen şikayetnameler üzerine memleketlerine döndürülmemeleri için Rum, Ermeni, Süryani ve Yakûbî patrikleri tarafından verilen takrirler gönderildiğine dair Adliye ve Mezahib Nezareti'nin tezkireleri mevcuttur. Keza Sivas ve Haleb vilayetlerinden doğrudan cevabi yazışmalar, telgrafnameler, Kürdistan'a memur olarak olarak gönderilen Mamuretü'l-aziz valisi sabık Aziz Paşa tarafından çekilen telgrafnameleri içermektedir. Değişik zamanlarda yollanmış bu vesikaların tamamı Şûra-yı Devlet'e havale ile Dahiliye dairesinde birleştirilerek okunmuştur.<sup>94</sup> Bu vesika grubu daha önce belirtildiği üzere Sivas ve Haleb'e gönderilen sürgün beylerle ilişkin evrakta oluşmaktadır. Dolayısıyla evrak içerisinde gerek Sivas gerekse Haleb sürgünlerine ayrı ayrı değinilmiştir.

Şûra-yı Devlet'e iletilen evraka göre, Sivas Vilayeti'nden gelen telgrafnamede, Sivas'ta sürgün bulunan beylerin 13 şahıstan ibaret olduğu bildirilmiştir. Ancak tek tek sayıldığında bu sayının 14 olduğu görülmektedir. Bunlar arasında ikisi Karakeçi, üçü Milli Aşireti, biri Pencînar, biri Reşkotan reisi bulunmaktadır. Bazılarının üzerine atılı suçlar belirtilmişse de diğer beyler hakkında bir suç tanımı dahi yapılamamıştır.<sup>95</sup> Bazı sürgün beyler için bir suç isnadı bile yapılamadığı hesaba katıldığında, meselenin Şeyh Ubeydullah hadisesiyle aynı döneme denk gelişle bu nefy/sürgün tecziyelerinin bölgenin teskinine yönelik bir tedbir olduğu düşüncesi güç kazanmaktadır. Sürgün meselesine dair bir layihada geçen Abidin Paşa ve ekibinin ahaliyi gizlice kışkırtarak ve suç icad ederek sürgünleri haklı göstermeye çalıştıkları şeklindeki suçlamalara bakıldığında da yapılan bu işle toplumun, kanaat önderlerinden soyutlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Sivas'tan gelen telgrafta 14 sürgün reislerle birlikte toplamda 90 kişinin olduğu ve bunlardan bazılarının üzerine atılı suçlar belirtilmiştir. Buna göre;

(1) “Eyub Beğzade Halil ve (2) kardeşi Dîre'î beğlerle (3) Milli Aşireti reisi İbrahim ve (4) Kardeşi Muhammed ve (5) Amcaları Ali Ağalar birbirlerine karşı saldırı ve öldürme hadiselerine karışmakla ve halktan hayvan ve eşya gasb etmek fiilleriyle ithamlarının mahalli komisyonca zabıt altına alındığı” belirtilmiştir. “(6) Pencînar Aşireti reisi Çeto, öldürme, gasb ve yol kesme fiillerinden” suçlanmıştır. “(7) Reşkotan Aşireti reisi Mısto Kutto rapor ve inceleme evrakına göre çokça cinayete karışmakla ve eşkıyalığa devam etmekle” itham edilmiştir. “(8) Midyat Kazası Meclis-i İdare üyesi Mehmed Bey, üzerine atılı suç olmayıp beraati için ikinci komiserlikten muameleli arzuhal yollanmıştır. (9) Abdi Kahya, hükümetçe çağrıldığı halde gelmemiştir. Bunun dışında incelemelere göre, edeb dışı bir davranışı ve

92 Salihê kurê Xan Budaq, *Dîroka Nijada Şêrwan*, (İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2004).

93 BOA, Y. A. HUS. 167/25, v. 5/4.

94 “Şûra-yı Devlet 889”dan bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, v. 2b, yeni no: 1.13.8, 16 M 1298/18.12.1880.

95 Belgede Sivas'ta tutuklu bulunan beylerin adedinin 13 olduğu yazılıdır. Ancak bu sayı gerçekte 14'tür. Belgenin aslında isimler sayı olarak belirtilmemiştir. Rakamlandırma ve toplam tarafımızca yapılmıştır. Bir kişi bey olmadığı ve belki de hizmetli olduğu için sayılmamış olabilir. Ancak bu durum belirtilmediği için net olarak anlaşılamamıştır. Okurların sahalardaki akraba oldukları kişileri sözlü tarih yöntemiyle tesbit etmeleri mümkün olabilir. bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, v. 2b, yeni no: 1.13.8, 16 M 1298/18.12.1880.

hakkında şikayetçi de yoktur. (10) Viranşehir Kazası'ndan Hüseyin Kanco, belgesi yoktur ve hangi fiil ile suçlandığı da bilinmemektedir. (11) İsmail ve (12) pederi ve (13) Şa'bo ve (14) 'Anter isimli kişilerin Diyarbekir'den gönderilen telgrafla göre, eşkıyalık erbabından ve zararlı şahıslar oldukları halde firar ettikleri" bildirilmiştir. <sup>96</sup>

Buraya kadarki isimlerin arasından "Mıstoyê Kutto, İsmail ve pederi ve Şa'bo ve 'Anter Zabtiye Nezareti altında iken kaçmışlardır. Ayrıca Eyub Beyzade Halil ve Dire'i ve Milli Aşireti reisi İbrahim<sup>97</sup> ve Muhammed ve Ali zaptiye görevlileri ile beraber hamama giderler iken kaçmışlardır. Takip edildikleri halde yakalanamamışlar ve onları korumakla vazifeli olanlar soruşturularak tutuklanmışlardır. Kaçaklarla Sivas'ta mevcut kişilerin başka vilayet halkından olmaları sebebiyle bunların yargılanmalarının Nizamiye Mahkemelerinde görülmesi için bu makama havale edilmesi ve eldeki soruşturma belgelerinin de mahallerine gönderilmesi" kararlaştırılmıştır. "Halep'ten gelen yazılardan anlaşıldığına göre bunların 90 kişiden oluştuğu ve bir o kadar da hizmetkarlarının bulunduğu" bildirilmiştir. <sup>98</sup> Buradan doksan kişinin yanında doksan kişi de hizmetkar var ise bunların asli sayıya dahil edilmediği anlaşılmaktadır.

Şûra-yı Devlet'ten gönderilen soruşturma raporlarında sürgünlerin içerisinde bey, aşiret reisi, bunların oğulları, kardeşleri ve aşiret erbabından olup ancak bunların reis ve beylerin hizmetlileri olup olmadığı anlaşılamayan kişiler de mevcut görünmektedir. Vesikada "Kürdistan" adıyla belirtilen coğrafyanın hemen hemen her mıntıkasından, mahallinden ve farklı farklı aşiret reislerinin sürgün potasına dahil edilmesi dikkat çekicidir. Bir kısım ileri gelenin de masum olduğu halde suç isnadıyla sürgün potasına dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bazıları da sürgün mahallini firar ile terk etmişlerdir.

Sivas sürgün mahallinin yanında Haleb Kumandanlığı, Haleb'teki sürgünlerin adedinin fazlalığından ve tümünün zapt edilmesinin güçlüğünden ve sürgünlere giydirilen kıyafetlerin askerlerinkiyle aynı olmasından şikayet etmiştir. Tüm bunlarla birlikte Kumandanlık, asker sayısının yetersizliğinin de firar olaylarını kolaylaştırdığını vurgulamış ve artık ne yapılacaksa bir an önce yapılmasını isteyerek acizyetini ve çaresiz kaldığını itiraf etmiştir. Buna mukabil Harbiye Nazırlığı mevcut yetersizliklere rağmen kışla mahallinin cezaevi biçimine çevrilmesini hoş karşılamayarak bunun düzeltilmesini istemiştir<sup>99</sup>. Halep Kumandanlığı'nın ani bir kararla, anılan bu sayıdaki bir tevkifata hazır olmadığı anlaşılmaktadır. Belirtilen hususlar cezaevinden kaçışları kolaylaştırmıştır. İhmallerin yanısıra üretilen bahanelerin yetersizliklerle açıklanması, bu sayıdaki bir tevkifata ne Harbiye Nezareti'nin ne de Haleb ve Sivas derdest mahallerinin hazır olduğunu ortaya koymaktadır. Zira asker sayısının sürgünlerden az oluşu, aynı elbiseleri giymeleri ayrıca tutuklu mekanının bir tevkifhane/cezaevi değil de kışla oluşu Halep Kumandanlığı'nın çaresizliğini yeterince göstermektedir. Buna göre, merkezin tasarısı ile mahallin bölgedeki eylem çözüm yaklaşımlarının ortak bir akıl ve projenin ürünü olmadığı, koordinasyonsuz ve emrivaki hareket edildiği sonucuna varılabilir. Bu da beklentilerin sadadaki gerçeklerle uyuşmadığını kanıtlamaktadır.

Nitekim Halep Vilayeti, tevkif edilen beylerin kışladan uygun mahallere nakledilememesi nedeniyle bazılarının kaçtığını, kaçanlardan bazılarının ise yakalandığını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. <sup>100</sup> Beylerden 16 kişi, kaçış hadiselerinin yaşandığı dönemde Halep'te uzayıp giden sürgün hallerinden darlandıklarını ve tahliye taleplerini direkt olarak 2. Abdülhamid namına Yıldız Sarayı'na telgrafla iletmışlerdir. <sup>101</sup> İki ayı müteakib bu defa Sadaret'ten Diyarbekir'e yazılan telgrafla göre, Haleb'te tevkif edilmiş olan bey ve reislerin hepsi kaçmıştır. Birçoğunun Diyarbekir'e döndüğüne dair bilgilerin ulaştığı ve buna göre vakanın gerçekte ne durumda olduğu bilgisinin beklendiği ifade edilmiştir. <sup>102</sup>

Abidin Paşa üzerinden ortaya konulan sürgün politikası her ne kadar hükümet tarafından ilk başlarda doğrudan reddedilmese de bilahare bundan vaz geçilmek durumunda kalınmıştır. Zira Kürd riyasetinden mahrum bırakılma politikası sonucu saha, Ermeni menfaatlerine açık ve savunmasız hale gelmiştir. Bu durum özellikle Mamuretü'l-Aziz Valisi Aziz Paşa tarafından eleştirilmiştir. Nitekim bu durum bilahare bölgede 2. Abdülhamid'in aşiret taraftarı politikasına doğru yön değiştirmiş ve sürgün gibi tecziyelerden peyderpey vazgeçilmiştir.

96 Vesikada "( )" içindeki aded bilgisi bulunmamakta olup şahıslar tarafımızca numaralandırılmıştır. Metin günümüz Türkçesine çevrilerek verilmiştir. "Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi Aded 889" dan bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, v. 2b, yeni no: 1.13.8

97 Milli İbrahim Bey'in firarı ve sonrasındaki faaliyetleri için bkz. Mark Sykes, *The Chalip's Last Heritage*, (London: A Short History of the Turkish Empire, Macmillan and Co., Ltd., 1915), 323; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1574/37, 9 R 1306/13.12.1888; BOA, A. MKT. MHM., 499/57-1, 28 L 1306/27.06.1889; BOA, A. MKT. MHM., 499/57-2, 2 Za 1306/30.06.1889.

98 "Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi Aded 889" dan bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, v. 2b, yeni no: 1.13.8.

99 Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi Aded 889'dan, Nusha-i Saniye, BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, v. 2b, yeni no: 1.13.8.

100 "Halep Vilayeti Vekaleti'nden Gelen Şifreli Telgrafname'nin Halli" için bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 28 Ş 1297/05.08.1880.

101 "Mabeyn-i Hümayun Serkitabeti Vasıtasıyla Daire-i Hazret-i Şahane'ye", BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 27 Temmuz 1296/08.08.1880.

102 "27 Eylül 1296 tarihinde Diyarbekir Vilayeti'ne Yazılan Telgrafname-i Samî Sureti" Bab-ı Ali Daire-i Sadaret-i Uzma Telgraf Odası' BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 27 Eylül 1296/09.10.1880.



Ayrıca mıntıkadaki bey ve reislere muhalif konumda bulunan halkın bu reislerin mahallerine dönmelerine müsaade edilmemesi noktasındaki taleplerini ve şikayetlerini Yakubi, Rum, Süryan ve Ermeni patriklerine iletmeleri, onların da yetkililere ve yurtdışı misyon görevlilerine belirterek bir taraf olarak belirmeleri bölgedeki dengelerin aldığı durumun boyutunu ortaya koymaktadır.<sup>103</sup> Abidin Paşa'nın zayıf mahalli unsurları öne çıkararak onlara verdiği rolle etkili bir politika yürütmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Böylece ahaliye yüklediği bu misyonla sürgün politikasının meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır.

1880 yılında “Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa”nın Kürdistan'daki 132 elitin Halep ve Sivas'a sürgün edilmesi biçiminde aldığı tedbirler, batılı devletlerin azınlık haklarına yönelik taleplerini içeren 1878'de Berlin Antlaşması'yla başlayarak 1896 ve 97 yıllarına kadar Anadolu Islahatı<sup>104</sup> kapsamında süren aşamanın bir ayağı ve ilk halkalarındandır. Gerek Berlin Antlaşması'nda azınlıkların Kürdlere karşı korunması taahhüdü gerekse 1880 yılında cereyan eden Şeyh Ubeydullah kıyamının mıntıkadaki ulusalcı talepler doğrultusunda hareketlenmelere yol açtığı göz önüne alındığında kıyamın ardından mıntıkada yapılan nefy politikasının gerçek amacının Ermeni ulusalcılığına karşı veya onunla birlikte alevlenen Kürd siyasi emellerinin yatıştırılması olduğu anlaşılmaktadır. Sürgünler yoluyla Abidin Paşa, Anadolu'da yapılacak ıslahatlar için münasib bir atmosferin tesisini amaçlamıştır.

1880 Şeyh Ubeydullah İsyânı, Osmanlı Devleti'nde bölge ve aşiretler nezdinde izlenen siyasetin revize edilmesi gerektiği kanaatini oluşturdu. Yeni dönem, hem dış tehdidlere hem de bölge içinde oluşabilecek muhalefete karşı Kürdlerin devlete ısıdırılması sürecini başlattı. Nitekim aşiretler, hem dışardaki Rus hem de içerdeki Ermeni tehdidine karşı *Hamidiye Alayları* projesiyle silahlandırılmış oldu.<sup>105</sup> Böylece 2. Abdülhamid, bölgedeki Kürd aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne ısıdırmaya ve devletle bağlarını sıkılaştırmaya yönelik bir siyaset izlemeye başladı. İslamcılık politikası doğrultusunda izlenen bu siyasette Kürdlerin halifeye bağlılığı ve devlete ısıdırılması konusunda 2. Abdülhamid başarılı sonuçlar elde etmiştir.

## Sonuç

Şeyh Ubeydullah Hadisesi'nin Osmanlı cenahındaki cereyanı ile Kürd aşiretleri üzerindeki tesiri bölgedeki hassas dengeyi sarsıcı mahiyettedir. Zira aynı bölgede yaşayan ve Berlin Antlaşması'yla Kürd ve Çerkeslere karşı korunacakları taahhüd edilen Ermenilerin de milliyetçi karakterle donandığı siyasi atmosfer oldukça tehlikeli bir zemine evrildi. Zira Rus yayılmacılığı ile İngiliz tahrikine dayalı Ermeni Devleti projesi için başlayan politik hareketlilik Kürdlerin milli reflekslerini de alevlendiren bir rekabeti doğurdu. Özellikle İngiliz menşeli yabancı misyonlar, mevcut yapının Kürdleri de kapsar mahiyette bir değişikliğe uğramasına karşı Bab-ı Ali'yi ciddi biçimde ikaz ettiler. İngilizler, Berlin Antlaşması'nın Gayrimüslimler ve Ermeni haklarına yönelik reformların garantörü olarak bölge politikasına müdahildi.

Şeyh Ubeydullah İsyânı'na yabancı misyonların *Kürd Ligi/İttihadı* olarak adlandırdıkları toplantısına 220 Kürd eliti katılmıştı. Bunların bir kısmının bu kalkışmanın tesiriyle milli reflekslerle hareket ettikleri bilinmektedir. Bölgede yapılması düşünülen ıslahatlar kapsamında “*Kürdistan Serkomiserliği*”ne tayin edilen *Abidin Paşa*, tedbir olarak bir anlamda sahada engel oluşturacağı düşünülen bu ileri gelenler için sürgün siyasetini uygulamaya koydu. Hatta bazılarını üç saat içinde aileleriyle birlikte Arnavutluk'a sürgün yoluna çıkardı. Bunların bir kısmı peyderpey tasfiye edilen kadimden yurtluk-ocaklık idari mahallerindendi. Vesikada belirtildiği üzere bunlardan bazıları “âmâl-ı siyasi” tesiriyle listeye dahil edilmişlerdi. Bu çerçevede hem dini hem de kabile reisi olarak şeyh, paşa, bey, ağa, aşiret reisi, çavuş, tüccar, kasap, çiftçi gibi toplumun ileri gelenlerinden oluşan 132 Kürd eliti tedbir olarak hızlı bir biçimde Sivas'a ve Halep'e sürgüne gönderildiler.

Ancak Mamuretü'l-Aziz'de valilik vazifesini yürüten Aziz Paşa bu siyaseti bölge kültürüne uygun görmeyerek ciddi bir biçimde eleştirmiştir. Zira bölgeyi tümüyle Kürd riyaşetinden mahrum ve boş bırakmak Ermeni lehine bir süreci doğuracağı endişesini beslemekteydi. Ermeni meselesinin yanında Rus yayılmacılığı tehdidinin varlığı, sürgünleri eleştiren bürokratların değerlendirmelerini makul kılmıştır. Ayrıca mıntıkada bey ve reislere muhalif bulunan halkın sürgündeki beylerin mahallerine dönmelerine mani olunması gibi talep ve şikayetlerini Süryani, Ermeni ve

103 BOA, Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi no. 889, Nüsha-i Saniye, Y. PRK. ŞD., 1/13.3, 16 M 1298/19.12.1880.

104 Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, 37-39, 162-163; karşılaştırmız. “Vaktiyle Rumeli'de önem verilen politikaya nazaran, hamdolsun İslam unsurlarının Ermenilere göre 7-8 kat fazla olması bu önem derecesini ve tehlikeyi yavaş yavaş ortadan kaldıracaktır” şeklindeki açıklamayı, BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 3 B 1297/11.06.1880; “bu mıntıkada gerekli ıslahatla ilgili alınacak gerçek tedbirler ahalinin karakterine ne kadar münasib olursa o kadar tesir edecektir” şeklindeki görüşlerle karşılaştırmız. Ma'muretü'l-Aziz Valisi Ahmed Aziz Paşa'nın gönderdiği şifreli telgrafın çözümü için bkz. BOA, Y. PRK. ŞD., 1/13, 22 Ağustos 1296/14 Ağustos 1880.

105 Abdulla, *İmparatorluk, Sınır ve Aşiret*, 269.

Rum patriklerine ilettikleri görülmüştür. Hristiyan temsilcileri de bu şikayetleri ilgili makamlara ve yabancı misyonlara ileterek bir şekilde duruma taraf olmuşlardır. Bu sebepler ve gelişmeler, Bab-ı Ali'nin tasarladığı politikanın uygulamada bölgedeki dengeleri istemeden de olsa daha olumsuz bir hale getirdiğinin yine kendileri tarafından görülmesini sağlamıştır. Böylece bir müddet sonra sürgün tedbirini ve tecziyesini sert bulan hükümet, Abidin Paşa'yı görevden el çektirip Sivas valiliğine tayin ile meseleden uzaklaştırmıştır.

Şeyh Ubeydullah isyanının bölgedeki ulusalcı taleplere muzahir hareketlenmelere sebep olduğu göz önünde bulundurulduğunda isyanın ardından mıntıkada yapılan sürgün siyasetinin hedefinin en azından bir kısmı için Kürd milli mefkuresinin teskin edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Anadolu'da yapılacak ıslahatlar için uygun bir zeminin meydana getirilmesi de amaçlanmıştır. Ancak bu tedbiri hükümet ilk başlarda benimsediyse de sonradan bu politikanın faydadan ziyade zarar getireceğini öngörerek etkili ve sert buldu ve mezkur uygulamadan zımnem de olsa vazgeçti. Zira başlangıçta sürgünlerle boşalan meydanın Rus ve İngiliz sömürgeciliğinin ve bunlara muzahir Ermeni Devleti tasavvurunun tesisine yönelik tehditlerin belirmesi hesaba katılmamıştır.

Nihayetinde bu ileri gelenler, peyderpey Halep ve Sivas'taki sürgün mahallerinden kaçarak vatan-ı aslilerine geri döndüler. Hükümet bu dönüşlere belirtilen gerekçelerle göz yumdu ya da sessiz kaldı ve böylece bir nebze de olsa sürgün projesinden döndü. Ayrıca belirtilen tehditler sebebiyle de 2. Abdülhamid bölgede eskinin zıddına daha büyük çıkarlar için aşiret yanlısı bir siyaset izlemeye başladı.

## Kaynakça

BOA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı,

*A.MKT.MHM.*, 499/57-1

*A.MKT.MHM.*, 499/57-2

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi,

*DH.MKT.*, 1574/37

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı,

*Y.A.HUS.*, 167/25

*Y.HUS.* 167/25, varak 2/1

*Y.A.HUS.*, 167/25, varak 5/2

*Y.A.HUS.* 167/25, varak 5/3

*Y.A.HUS.* 167/25, varak 5/4

*Y.A.HUS.* 160/111-2

*Y.A.HUS.* 164/119

BOA., Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi,

*Y.PRK.MYD.* 1/85-1

*Y.PRK.MYD.* 1/85-2

*Y.PRK.AZJ.* 4/12-1

*Y.PRK.AZJ.*, 22/21

BOA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik,

*Y.PRK. EŞA.* 2/73

BOA, Yıldız Perakende Şûra-yı Devlet Evrakı,

*Y.PRK.ŞD.*, 1/13

*Y.PRK.ŞD.*, 1/13.3

*Y.PRK.ŞD.*, 1/13, varak 2b, yeni no: 1.13.8

*Y.PRK.ŞD.*, 1/13, varak 3

BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı,

*Y.A.RES.*, 8/23

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal,

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği,

*Y.PRK.TKM.*, 4/10-1

*Berlin Kongresi*, Matbaa-yı Amire, H. 1298.

**TNA: The National Archives-İngiliz Ulusal Arşivi**

Turkey No. 5, Correspondence Respecting The Kurdish Invasion of Persia, London: Printed by Harrison and Sons, 1881.

Turkey No. 5, Clayton to Trotter, Bashkala, (11 September 1880), 1881.

**Araştırma Eserler**

Aştıyanî, Abbas İkbâl-Nevâî, Abdülhüseyin, *Şerh-i Halî Abbas Mirza Mülkâra*, Tahran: Babek, 1361.

Abdulla, Nejat, İmparatorluk, *Sınır ve Aşiret*, İstanbul: Avesta Yay. 2009.

Akpınar, Alişan vd., “Şeyh Ubeydullah İsyanı Üzerine Yeni Belgeler”, *Vesta Dergisi*, Sayı 6, (2006), <https://www.art-izan.org/artizan-arsivi/seyh-ubeydullah-isyanı-uzerine-yeni-belgeler/>, Erişim Tarihi: 05.10.2024.

Ateş, Sabri, “In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880-81”, *Iranian Studies* (September 2014), Vol. 47, No. 5, Special Issue: The Kurds and their History: New Perspectives, pp. 735-798.

Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürdler 1801-1900*, çev. Muhammed Varlı (Hoko Xanî), Ankara: Sipan Yay. 1995.



- Aytemur, Hüseyin Siyabend, *Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Şeyh Ubeydullah, Sınır Savaşları ve Antlaşmaları*, İstanbul: Hivda, 2020.
- Başçı, Veysel, *Şeyh Ubeydullah Nehri ve Tuhfetü'l-Ahbâb Mesnevisi*, İstanbul: Avesta yay. 2022.
- Baqî, Mihemed Heme, *Şêx Ubeydullahê Nehrî 1880 Di Belgeyên Qacarî de*, Ji Soranî: Ziya Avcî, İstanbul: Nûbihar, 2016.
- Bayraq, Ali Sadiq, *The Revolt of Sheikh Ubeydullah (1880-1881): An Instrumentalist Study of a Nationalist Movement*, İstanbul: Yeditepe University Graduate School of Social Sciences, Master Thesis, 2024.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.2. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay. 2003.
- Oktay Bozan, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayeti'ne Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Sayı: 10/13 Sonbahar 2015, 263-288.
- Bozarslan, Hamit, *La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient*, Paris: Presses de Sciences Po. 1997.
- Bruinessen, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 1995.
- Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Celil, Celile, *1880 Kürd Ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*, İstanbul: Avesta Yay., 2014.
- Celil, Celile vd., *Yeni ve Yakınçağda Kürd Siyaset Tarihi*, İstanbul: Peri Yay., 1998.
- Deniz, Ahmet, *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Diñç, Fasih, "Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti", İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017, 97-134.
- Diñç, Fasih, *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati 1839-1914*, İstanbul: İletişim, 2024.
- Ekinci, Mehmet Rezan, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Ekinci, Mehmet Rezan, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimati". *Şarkiyat* 9/2, Kasım 2017, 703-724. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.339530>.
- Ekinci, Mehmet Rezan, "Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16.-19. yy, *Osmanlı Devleti'nde Yönetim Pratikleri, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*, ed. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 2022, 143-186.
- Ekinci, Mehmet Rezan, "Hudud-ı Serhadde Hamidiye Alaylarındaki İlk Aşiretler: Spikan-Zılan", *Eskiçağ'dan Günümüze Tutar ve Hamur (Şelve)*, Hazırlayanlar: Hakan Kaya-Erdal Çiftçi, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay. 2002, 227-277.
- Ekinci, Mehmet Rezan, "İngiltere'nin Şark Siyaseti ve Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'ne Etkileri". *Şarkiyat* 15/1, Temmuz 2023, 392-415. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1276500>.
- Ertem, Özge, "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı," *Toplumsal Tarih* 194, (Şubat 2010), 74-79.
- Görür, Emel Demir, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı 1878-1899*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Gümüş, Ercan, "Vilayat-ı Şarkıyye'nin Osmanlı Devleti'ne Bağlanması ve Amid Kalesi Direnişi", *Diyarbakır'ın Gelecek Tasavvuru, Şehir ve Tarih: Maziden Atıya Diyarbakır*, ed. A. Karakaş-A. Ertekin- S. Aslan, İstanbul: Ensar Yayınları. 2024, 225-264.
- Gümüş, Ercan, "Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 6/1, (2021), 1-27, <https://doi.org/10.46628/itbhssj.853741>
- Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeler*, İstanbul: Komal Basım Yayın, 2008.
- Hassanpour, Amir, "Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar", Abbas Vali (ed.), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2005, 135-198.
- Jwaideh, Wadie, *Şoreşê Şêx Ubeydullayê Nehrî li Belgenameyê İngilizî û Emrikî da Wergêr bo Soranî: Mihemed Hemê Baqî, Hewlêr: Çapxane ya Dezge ya Aras*, 2007.
- Jwaideh, Wadie, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yay., 2009.
- Kamsarakan, K. P, "Şeyh Ubeydullah'ın 1880 Yılında Acemistan Saldırısı" *Asya Üstüne Coğrafi, Topografik ve İstatistik Yazılar Derlemesi*, XI. Baskı, 1884.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yay., 1993.
- Kerece, Fahri, *Di Çarçoveya Têgiha Netweperweriyê da Nirxandinek li ser Şêx Ubeydullahê Nehrî*, Mêrdîn: Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Teza Lisansa Bilind, 2018.
- Kılıç, Avni, *Şeyh Ubeydullah İsyanı*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kırmızı, Abdülhamit, "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, (Nisan 2012), 73-90.
- Kodaman, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, 2. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *Devr-i Hamid Sultan*, C. I, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Kültür A.Ş. Yayınları, 2011, 341-379.
- Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987.

- Qasimlo, Abdurrahman, *Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.
- Lazarev, M. S., Mihoyan Ş. X. (ed.), *Kürdistan Tarihi*, İstanbul: Avesta, Birinci Baskı, 2001.
- Mardukh, Abdullah, *Qiyam-e Sheikh Ubeidullah dar Ahd-e Shah Naser al-Din, Tehran: 1356*.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, (çevirimyazı): Alâattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları, 1997.
- Mirza Abdürrahim Vefayî-i Savucbulağı, *Tuhfetü'l-Muridîn*, yazma nüsha, trhsz. (Veysel Başçı özel arşivi).
- Mirza Cafer Han-ı Müşiriddevle, *Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye*, (thk.) Muhammed Muşiri, Tahran: İntişarat-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, 1348.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, Ankara: Özge Yayınları, 1992.
- Örs, Orhan, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2019.
- Örs, Orhan, "İslamcılık/Panislamizm Penceresinden Osmanlı Devleti'nin Kürt Şeyhleriyle İlişkisi" *Kürt Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 2020, 156-183.
- Örs, Orhan, "Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Tezahürleri: Hristiyan Halkların Milliyetçiliği ile Müslüman Halkların Milliyetçiliği", *Nûbihar Akademi*, 2021, no. 15, 67-108.
- Örs, Orhan, "Reşkotan Aşireti Reisi Mısto Quto: Bir Halk Kahramanı mı? Yoksa Eşkîya mı?", Şekavet, Hıyanet, İsyan Genç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkîyalık, (ed. Yalçın Çakmak-Ahmet Özcan), İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, 265-284.
- Peşeng, Remzi, *Dördüncü Bakış*, İstanbul: Hivda Yayınevi, 2011.
- Salihê kurê Xan Budaq, *Dîroka Nijada Şêrwan*, İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2004.
- Safrastian, Arshak, *Kurd û Kurdistan, Wergêr: Ergîn Opengîn*, İstanbul: Weşanên Avesta, 2007.
- Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yıdan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul: Med Yayınları, 1992, 172-175.
- Soleimani, Kamal, "Islamic revivalism and Kurdish nationalism in Sheikh Ubeydullah's poetic oeuvre", *Kurdish Studies*, Volume: 4, No: 1, May 2016, pp. 5-24.
- Sykes, Mark, *The Chalip's Last Heritage, A Short History of the Turkish Empire*, London: Macmillan and Co., Ltd., 1915.
- Tuna, Serhat Aras, *Tanzimat Döneminde Van*, Ankara: Sonçağ Akademi. 2022.
- Zeydanlıoğlu, Baran, "Yabancıların Gözüyle Şeyh Ubeydullahê Nehrî, *Kürt Tarihi* Sayı. 49, 2022.

#### Gazete

- Vakit Gazetesi, 29 Teşrin-i Evvel 1880, Tarihli Sayı No: 1807/s. 2, P. 2-3.
- Wermlands Allehanda, 02.12.1880.

#### Sözlü Kaynak

- Karakeçili, Enver. "Karakeçili Aşireti ile İlgili Meseleler", (Görüşmeci: Mehmet Rezan Ekinci, Telefon Görüşmesi). 20.05.2022.

Ek: Şeyh Ubeydullah'ın İngiliz Diplomatlarına Vermesi için Dr. Cochran'la Gönderdiği Mektup, Turkey No. 5, Correspondence Respecting The Kurdish Invasion of Persia, London: Printed by Harrison and Sons, 1881.

*Inclosure 3 in No. 61.*

*Sheikh Ubeydullah to Dr. Cochran.*

(Translation.)

*October 5, 1880.*

I SEND Mollah Ismail to explain, confidentially, as I have verbally explained to him the state of affairs here, and I specially request that you will inform the English Government of the facts of the case in Kurdistan, and respecting the going of my son to Souj Boulak.

The Kurdish nation, consisting of more than 500,000 families, is a people apart. Their religion is different (to that of others), and their laws and customs are distinct. It is known among all nations as mischievous and corrupt. This is how Kurdistan

has been depicted. If one person (from among them) does an evil deed, a thousand peaceable and orderly persons gain an ill repute. Be it known to you for certain that this has all been caused by the laches of the Turkish and Persian authorities, for Kurdistan is in the midst between these two countries, and both Governments, for their own reasons, do not distinguish between good and evil characters. It is thus that bad characters remain unreformed, and respectable people get an ill repute, and become ruined. Among other evil things, you have probably heard of the tribe of Ali Agha Shekak, who are famous for their evil and ruin-causing deeds—ruinous alike to native and foreign sects, Mahommedans and others. Every Government has heard of their wicked doings. Owing to neglect or want of power on the part of Persia, these people will never be civilized, and will remain in their savage state. The evil deeds of the Harkee tribe, who are Turkish subjects, are also apparent. The Ottoman Government also, like the Persian, either has not the means of civilizing these people or else neglects them. Kurdistan has got a bad reputation, and has been disgraced. Distinction is not made between peaceable and evil-disposed persons. The Chiefs and Rulers of Kurdistan, whether Turkish or Persian subjects, and the inhabitants of Kurdistan, one and all are united and agreed that matters cannot be carried on in this way with the two Governments, and that necessarily something must be done, so that European Governments having understood the matter, shall inquire into our state. We also are a nation apart. We want our affairs to be in our own hands, so that in the punishment of our own offenders we may be strong and independent, and have privileges like other nations; and respecting our offenders, we are ready to take upon ourselves that no harm or damage shall accrue to any nation. This is our object, and the reasons of my son's going to Souj Boulak, so as to obtain inquiry into the state of Kurdistan, and no mischief occur, otherwise the whole of Kurdistan will take the matter into their own hands, as they are unable to put up with these continual evil deeds, and the oppression which they suffer at the hands of the two Governments.

## Extended Abstract

The course of the Sheikh Ubeydullah Incident on the Ottoman side and its impact on the Kurdish tribes had the potential to shake the delicate balance in the region. In a region inhabited by tribes with nationalist character, the atmosphere in the region, which was already characterized by Russian expansionism and the movement for an Armenian state project, evolved into a very dangerous ground. Foreign missions, especially those of British origin, seriously warned Bab-ı Ali against a change in the existing structure to include Kurds. In response, the Ottoman government addressed the issue and first exiled Sheikh Ubeydullah from the region. Immediately afterwards, reform initiatives were undertaken as promised in the Berlin Treaty. Abidin Pasha, who was appointed as the Chief Commissioner of Kurdistan within the scope of the reforms to be made in the region, implemented the policy of exile as a precautionary measure after the Sheikh Ubeydullah Rebellion of 1881. 132 Kurdish Beys, Tribal Chiefs and Aghas who were thought to have participated in the Sheikh Ubeydullah Rebellion in the form of the Kurdish League/Unity were quickly exiled to Sivas and Aleppo as a precaution.

However, Aziz Pasha, who served as the governor of Mamuretü'l-Aziz, criticized this policy severely, deeming it inappropriate for the culture of the region. Because leaving the region completely devoid of Kurdish leadership and empty fed the concern that it would lead to a process in favor of the Armenians. The existence of the threat of Russian expansionism alongside the Armenian issue made the assessments of the bureaucrats who criticized the exiles reasonable. It was also observed that the people who opposed the beys and chieftains in the region conveyed their demands and complaints to the Assyrian, Jacobite, Armenian and Greek patriarchs, such as preventing the exiled beys from returning to their neighborhoods. Christian representatives also became a party to the situation in some way by forwarding these complaints to the relevant authorities and foreign missions. These reasons and developments led them to see that the policy implemented by the Sublime Porte was unintentionally making the balances in the region more negative. Considering the fact that Sheikh Ubeydullah's rebellion caused movements open to nationalist demands in the region, it is understood that the aim of the exile policy in the region after the rebellion was to appease Kurdishness. Abidin Pasha aimed to create a suitable ground for reforms to be made in Anatolia.

However, although the government initially adopted this effective and harsh measure, they later tacitly abandoned the said practice, foreseeing that this policy would bring more harm than good. Because initially, the threat of the establishment of an Armenian state in the area vacated by the deportations, which would be open to Russian and British colonialism and this influence, was not taken into account. Eventually, beys, tribal elders and aghas gradually fled their places of exile in Aleppo and Sivas and returned to their homeland. The government turned a blind eye or remained silent on these returns for the reasons given, and thus, to some extent, the mistake was reversed. In addition, due to these threats, Abdülhamid II began to pursue a pro-tribal policy in the region. Harsh measures such as exile were also abandoned in the region.

In the records of the Directorate of Prisons, the total number of beys, tribal officials and aghas exiled is shown as 132. However, when they are added up one by one, it turns out that the real number is 132 people. It is also stated that along with these gentlemen, they had as many servants and friends. The ambiguity and confusion in the numbers is due to the fact that the prison administration recorded some names belonging to the same family in the same line and indicated them with the same number. Moreover, it was due to the fact that they were not fully aware of the policy on deportations and did not have unity in the policy pursued. The fact that the place of deportation was chosen as a barracks and this inappropriateness was another factor motivating the chaos.